

POLITIKAI ARCKÉPEK

AZ ÚJ MAGYARORSZÁG
VEZÉREGYÉNISÉGEI

ÍRTA
PETHŐ SÁNDOR

BUDAPEST, 1911
»ÉLET« IRODALMI ÉS NYOMDA RÉSZVÉNY-TÁRSASÁG KIADÁSA

APPONYI

E sorokban Apponyi nem más előttünk, mint egy érdekes történeti probléma tárgya. Készséggel elismerjük, hogy a tárgyalásban nehezen nélkülözzük azt a bizonyos történeti távlatot, melyet valamely egyéniség értékelésénél néhány emberöltő háttére nyújt. Viszont minden veszedelme mellett is az sem lehetetlen, hogy az aktuális eseményektől való elvonatkozással egy államférfiút, pályája exakt eredményeinél, oly kritikai szemszögből kíséreljük megvizsgálni, amely az egyéni tekintetnek mellőzésével, *sine ira et studio*, oly megvilágítást enged, mely a téli napéhoz hasonlóan nem fényei és nem árnyékol. Hisszük, hogy Apponyi Albert gróf politikai pályája még nem ért véget, bár zenitjén már átesett. A Thaly Kálmán temetésénél mondott gyászbeszéde azonban, nagy arányaival és a magyar történelem tanulságainak rezignált föltárásával, a keserű hévvel, mely a beszéd egyes helyein, az egyéni és nemzeti tragikum összeolvadásában, a lázas vatesi fájdalom fölajdulásával viharzott: az ő pályájának evolúciójában egy egységes korszakot zárt le. E beszéd Apponyinak többnyire az eszmék általánosságai közt folydogáló politikai megnyilatkozásai mellett a történetbölcselet

magaslatára hágott föl. Nemzeti küzdelmeink tanulságainak ez összesűrűsítésében az ő legegényebb politikai jellemrajzának mély problémái rejtőznek. Talán nem tévedünk szertelen arányokba analógiáinkkal, ha a benne foglalt vallomásokat, a történeti különbségek leszámításával, a költő Zrínyi és II. Rákóczi Ferenc hasonló természetű megnyilatkozásaihoz hasonlítjuk. A különbségeket nivelláló tényt Freeman Edvárd, a jeles angol történetíró e szellemes mondásában fejezte ki: „A történelem a múlt politikája s a politika a jelen történelme.”

Apponyi politikai egyéniségében csupán azok a morális és kultúrtényezők érdekelnek, amelyek őt — hogy úgy mondjuk — mintegy magyar történeti típusná teszik. Ez a történeti típus pedig az utolsó négy száz év jól ismert termése. Zápolyaitól, illetőleg Bocskay Istvántól Kossuth Lajosig az egyéni jellemek és tehetségek sokféleségében is, az események hátán mozgó vezérférfiak működésében szinte kétségbeejtő egyformasággal volt valami fátumszerű: e Carlyle által *reprezentatív man-eknek* nevezett egyének mikrokozmoszában az egyetemes nemzeti élet makrokozmosza fejeztetett ki és benne természetesen az a sajátos tragikum, mely nemzetünknek szomorú és kiírthatatlan öröksége. A magyar státusférfiú, ha hű akart maradni jobb énjéhez, bizonyos terheltséggel lépett az agorára, amely aztán a szembenálló történeti halommal való összetűzése következtében vagy a nyílt színen okozta bukását, vagy a belső, csöndes elvérzést, a viszonyok fensőbbségének összemorzsoló súlya alatt. A próféta szerint: „megőrült a látványtól, mit szemei láttak” és történetünk „kétségbeejtő egyformasággal ismétlé meg önmagát.”

A magyar államférfiak fátuma, vérmérsékletek és körülmények szerint, különböző módon jelentkezett. Némelyek, mint Kemény Zsigmond regényhősei, magukban a bonyodalmakban, mintha valami titkos erőt kapnának, valami démonit, mely őket nevelte és fölemelte, dacossá szilaj ította, küzdővé edzette. Így az öröklött összeütközések individuális tartalommal is megteltek s küzdelmük szabályszerű drámai kifejlést szemléltet. Másoknál csupa eszmei elvonásokat látunk, telve lírai hangulatokkal és termékenyítő idealizmussal, nemes és nagytehetségű egyének, kik a cselekvő forradalmi erély hiányában, szigorúan legitim viszonylatokban, bizonyos méltóságos pátosszal tűnnek el a színpadról. Byron szerint „nem földi szemmel nézték a világot” e doctrine szelleme, a sorsukban magyar girondisták, kik közvetítettek, kapacitáltak és oldozgatták a gordiusi csomót, mikor már csak az elvágás segített volna. Elég, ha amazok csoportjából főlemlítjük a lángelméjű barátot, Martinuzzit és Kossuthot. A másiktól hivatkozunk a költő Zrínyire, kiben minden nagy képesség megvolt nemzeti renaissanceunkhoz az elhatározáson kívül Rákóczira, Széchenyire és — talán nem tévedünk — korunkban Apponyira.

A történeti típus e vonásait nem nehéz Apponyi egyéniségében megismerni. Ott vannak politikai arcképén, mint bizonytalan chiaroscuro színegyveleg, mely a megvilágítás intenzitása szerint élénkebb vagy halványabb. Ranke a hősök életrajzában legnehezebb feladatnak mondta megállapítani az individuális viszonyoknak az általánosokkal való összefüggését. Ám a történeti fejlődésben a szereplő egyének sorozatát oly imponderabiliák kapcsolják össze az eszmék lényeges

azonosságában, melyek új meg új eszmét hoznak létre, mint ahogy a természetben minden lény egy újabb lényt fakaszt magából. Az elődök szellemi örökségét a szükségszerű változások szerint a tizenkilencedik század utolsó emberöltőjének eseményeiben olyan személyiség képviseli, akit tehetségeinek sokoldalúsága és mélysége, valamint egyéni jellemében összefolyó kiváló és fogyatékos tényezők miatt a nagy magyar Hamletek egyenes rokonának kell tartanunk. A kiegyezés óta a politikai mozgalmak porondján hullámzó szereplő tömeg legkitűnőbb alakja, mindenesetre e kor legnagyobb történeti problémája, kinek kontúrjai talán egyedül sűrölnek maradandóbb és általános történeti horizontot. Ragyogó elme és kivételesen nagy műveltség tekintetében Apponyi minden kortársa közt kétségtelenül hors concours áll. Azt lehetne mondani, hogy Apponyi tehetsége és jellege tulajdonképp egy, a magyarnál régibb és összetettebb európai kultúra terméke. Az élet kontrasztja, nála már abban is mutatkozik, hogy a fejlődés őt a kozmopolita nevelés és erősen differenciálódott műveltség ellenére a nemzeti faj politika ösvényére sodorta. A nemzeti gondolatot legegyetemesebb formációiban ő tette a magyar politika épületének mestergerendájává.

Ez volt az ő legsajátosabb és legérettebb gondolata.

Apponyi egyénisége komplex: lelke legmélyebb rétegei különböző európai kultúrák egymásra hatásának gyümölcsein táplálkoztak. Pozitív vallásos hite, melyhez a nevelés hagyományainak gyöngéd és imaginárius mozzanatai tapadtak, lelki élményeit mélyen átérző és megtermékenyítő képzelet, elméje nemes nyugalma és a lélek önmagát megtalált szelíd harmóniája s mindebben az arányok szabályos egyensúlya: íme, a vonások,

melyek a történeti típus *egyéni* színezetét megadják. Túlzás nélkül lehet mondani, hogy Apponyi az együtt-ható spirituális tényezők összességében oly kerekded és plasztikus idomokat egyesít, mint lassan folyó körmonda-taink numerózus épülete. Csupa jól összevágó és artisz-tikailag kifaragott márványkocka, a melynek összeál-lítása nem mesterkéltnak mozaiknak, hanem a szó szoros értelmében — organikusnak tetszik. Kétségtelen, hogy a kiegyezés óta kialakult magyar közéletben senki sem indult a politikába hozzá mérhető erkölcsi és szellemi talentummal.

Mikor mint fiatal konzervatív képviselő Sennyey ol-dalán először jelent meg a politikai küzdőtéren, mindenki sejtette, hogy nagy revelációk szunnyadoznak benne. Bár európeársége és nonchalant konzervativizmusa miatt (mely azontúl is lényének alaphangulata maradt) a jobbadán szabadelvű és táblabírói hagyományokon élő parlamenti nem melegítette föl maga iránt. Ő maga is, kinek művészleikét az impressziók pillanat-fölvételei erősen érintették, eléggé idején fölismerte, hogy bár nem éppen ellenszenves, de a tömegek, sőt a nemzeti értelmiség szemében népszerűtlen és gyanús ortodoxia szószólója. Amint jobban körülnézett, en-gednie kellett, hogy üvegházi, nedvszegény dogmatiz-musát a való élet friss levegője járja és alakítsa át, hacsak nem akart egy merev doktrína félszégsegeiben tovább vergődni. Észrevette, hogy a nemzet nem elég nyugodt vagy tompa elméjű arra, hogy valamely elv és annak külső megjelenése között fenforgó állandó ellen-mondást sokáig elviselje. A mint lelkét megfűrösztötte a politikai empirizmus Jordán vizében, pályájában és a magyar közéletben új korszak nyílt meg. Innen kezdő-

dik az ő küldetése és válik történeti fontosságúvá, a nemzeti eszmének a politikai élet minden vonatkozásába való bevivéséért indított példátlanul szívós izgatásával.

Egyik jeles történétírónk Apponyi politikáját az engedmények politikájának nevezte. Szerinte Apponyi heves agitálásának közjogi hozománya az a terminológiai változás, mely a kétségtelen nemzeti jogokból az alku tárgyát tevő koncessziókat csinált. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy e nemzeti jogok, melyek a magyar államiság teljes kifejtésének szükséges tartozékai, csupán bizonytalan lidércfény gyanánt lebegtek a közélet látóhatárán, az aktuális politika földadatait nem alkották és messze elágazó és szétszóródó hiperbolikus ívekben kóvályogtak ott. Apponyi anélkül, hogy a hagyományos és termékeken sérelmi politikára gondolt volna (amely a szélsőbal merev negációjában jegecesedett ki), politikai öntudatának gyűjtőlencséjével a nemzeti jogok legközvetlenebb sugárküllőit bizonyos fókuszokba szorította, amelyeket aztán időnkint törekvései sarkpontjává tett. A nemzetiszínű kardbojttól a magyar vezényszóig s innen a függetlenségi eszme meghatározatlan szuverenitásáig ez alkalmi fókuszoknak egész sora terjed, melyeken, mint az angol hajókötelékekbe font vörös fonál, egy ritmikus politikai fejlődés húzódik át. Apponyi volt a magyar közélet meteorológiai obszervatóriuma, mely a nemzeti lélek vajúdását és evolválását saját politikai lényében kifejezésre juttatta. A független magyar értelmiség előtt (a falusi birtokos osztályok és a középosztály az ő alakja úgy állott a politikai várakozás középpontjában; mint a nemzetben szunnyadó homályos ideológia megszemélyesítése. Kisebb dimen-

ziókban egy Zrínyi vagy Rákóczi, ki az ország átlagos reményeit már pusztán egyéniségével feltüntette.

Emellett fokonkint mélyült az a tehetsége, a melyet megérzésnek lehetne nevezni. A közvélemény megnyerése — hatalmas szónoki képességei és lebilincselő ereje ellenére — sokkal nehezebben ment, mint gondolni lehetett. Ellenfelei és ellenségei (neki az is bőven volt) sokkal gyakorlottabb és ravaszabb taktikusok, a mellett, hogy politikai eszményeit a kicsinylés és cinikus gúny prizmájával eltorzították, nem minden alap nélkül mutattak rá ama belső ellenmondásokra, melyeket lényének gyöngéd konzervativizmusa és egyre növekvő politikai radikalizmusa közti lélektani ellentétek okoztak. Tagadták osztó igazsággal mérő szabadelvűségét, hogy előre kihúzhassák nemzeti politikájának méregfogát. Másrészt a közvélemény ama részével, mely őt követte, azt akarták elhíhetni, hogy ingadozó: egészben véve *egy* politikai impresszionista, *egy nagy*, terméketlen, bár ragyogó álmadozó, az akarás energiájának a hiányával. Nem lehet tagadni, hogy kétségtelenül előrehaladó és lendületes fejlődése a politika kisebb, mindennapos hullámaiban számos elhajlást, látszólagos deklínációt mutat. Az eszmék magas szféráiban szárnyalása egy folytonos, töretlen progresszió, melynek csodásszép haladása egy kivételes szellem isteni színjátéka. Lángelméjének két szárnyán röpült ő is, ahogy nemzetéről mondotta: a szabadság és nemzeti gondolat szárnyain, mint a bérci sas — s e szárnyaknak ha csak egyike is hiányzanék, a fejedelmi madár egyik szárnyával csak üresen csapkodhatná a levegőt, de felszállni és repülni nem tudna soha.

Apponyi hatalmas, páratlanul lendületes politikai

géniusz. Nem oly kötött és jogászi szillogizmusokba tévedt, mint Szilágyi Dezsőé, noha nem is oly metsző élű, bajvívásra berendezett kardpenge. Általában úgy fest, mintha egy sokkal régebbi és differenciáltabb kultúra televényéből sarjadt volna ki: tulajdonságainál fogva épp úgy vezérhelyet foglalna el az angol vagy francia parlamentben, mint Németországban vagy itthon. Szelleme gondosan cizellált, előkelő, méltóságos, mint jól gördülő szónoki beszédei. Nem oly zuhatagos és rapzodikus, mint Kossuth Lajosé, de nélkülözi azt a derültebb bölcsességet és kristályvilágosságot is, mely Deák megnyilatkozásaiból a hallgatóság felé áramlott. Egészen más szabású egyéniség: hiányzik belőle Kossuth aránytalan és szaggatott zsenijének merészsége, romboló heve, halálos elszántságának démona, valamint az egyszerű nagyság és a táblabírói hangulat ama sajátos bonhomija, melyet a haza bölcsének józan és derűs életfilozófiájában tapasztalunk. Apponyi szelleme olyan, mint egy gótstílusú dóm, melynek merész csúcsívei és csodálatos bolthajtásai, mint általán az egész építmény arkitektonikus vonalai egy magasba törő, bár zordon fenségű ideát fejeznek ki. Azoknak, kik valamely beszédének varázkörébe jutottak, az ünnepies percek alatt a legelső érzésük valami néma áhítaté volt. Tudtuk, hogy mint a lélektől sugalmazott próféta, helyesebben, mint az impresszionista festő, a pillanat nagyszerű és szent komolyságától ihletve nyilatkozott meg.

Másrészt e fölemelkedettségénél fogva néha nagyon is elvonatkozott a reális élettől. Taktikai botlásai (a taktikában legtöbb kor- és versenytársa szellemi inferioritásuk mellett túltett rajta) részben naivitásából, részben a — döntő percekben — a lényében felülkerekedett

hamleti töprengésekből származtak. A politika apróbb részletkérdéseinél néha a *generalisatio falsa*, a döntő helyzetben pedig jogosulatlan önbírálat tévesztette meg. Máskor művészi impresszionizmusa, mely az események túlérzékeny lelki reflektáltatásában és visszahatásában állt, szorította háttérbe az államférfitú intuíció lassú, leszűrt tevékenységét. S ott, hol meg egy hirtelen és zseniális ötlete új irányba terelhetne volna a magyar közélet peripeciáját, kelleténél tovább vesztegelt. Lehetetlen ugyan tudományosan a sorsot, mint az egyéni cselekvés irracionális rugóját és állandó szurrogátumát elismerni, de tagadhatatlan, hogy Apponyi politikai pályáján végig szerepel egy finom, alig illehető imponderabilium, melyet az ő fátumának lehetne nevezni. Mi ez? Balsors-e, vagy ab omnibus partibus a félreértés, melyet csaknem három évtizedes következetes munkájával a közvéleménynél végre eloszlattott, de a korona hangulatát és bizalmát sohasem volt képes a maga politikája számára megnyerni? A Thaly Kálmánról mondott gyászbeszédben a vallomásokban és történetfilozófiai elmélázásokban egy-egy mondatán — a szavak szomorú zenéjében — szinte érzik az egyéni tragikum keserősége is; mikor a fejedelmi jóindulatról beszélt, mely a nemzet tökéletes megértéséig éppen csak az utolsó néhány lépést nem tudta megtenni. Az ő politikája a korona előtt a nemzet tökéletes megértését képviselte és tartalmazta, de némely kedvezések e néhány lépés elmaradása miatt hiábavalóknak bizonyultak. És ő újra, meg újra kezdheti a szizifuszi művet! Mindhiába: *Apponyi nem felelt meg a legfelsőbb intencióknak — ez az ő tragikuma*. Ugyanaz, ami Zrínyié, a költőé, ki nem hiába ismételte pogány jelmondatát: sors bona, nihil aliud.

Apponyi élete még sem tiszta tragikum. Nem eszméjének tragikus hőse ő, ki azokért egy egész világgal szembeszáll, hanem mártírja, kit a végzet az egyetemest illető minden támadás nélkül tört meg. Nem vétkezett, nem sértett erkölcsi világrendet, nem lett szenvedélyének rabja, nem lehet hát katarzisa sem. Sorsa nem az erkölcsi igazság győzelmének kiengesztelésével, hanem nemzeti katasztrófáink megdöbbentő hatalmával hat ránk. Korának és nemzetének annyira reprezentatív man-je, hogy végzetében egyesíti saját fajának történeti balsorsát. A lelkek már rég az ő ideológiájának a befolyása alatt állottak, de az ország kormányzását soha sem adták kezébe. Ki tudna e sorsra a legmélyebb megilletődés nélkül gondolni? Ha lelke jogos háborgását elfőlte és magaviseletének arisztokratikus fegyelmezettsége, hogyne gondolt volna a költő Zrínyire, kit ellenségei a nádorválasztásnál Wesselényi ellenében megbuktattak, hogy fejükre ne nőjön?

Mikor Apponyi a közvélemény hatalmas többségének vezére lett, ez úgy valósulhatott, hogy politikájában jelentékeny engedményeket tett a kor divatos és diadalmas jelszavainak — és a maga politikai existenciáját mintegy demokratizálta. A negyvennyolcas alapra átterésének megokolásában egyaránt tartozó rész illeti már érintett impresszionizmusát, mint az illetékes körök állandó negációjával szemben az ő ellenzékiiségének egyre növekvő radikalizmusát. És az újabb magyar történelem abban a különös látványban gyönyörködhetett, hogy az alapjában mérsékelt és konzervatív államférfiúi a tények parancsoló kényszerűsége egy gyökeresen átalakító forradalmi eredetű és színű párt élére sodorta. Kegyetlen iróniával azt a megjegyzést

lehetne kockáztatni, hogy a nemzeti politika reneszánszának ébresztésével úgy járt Apponyi, mint Góthe Zauberlehrlingje, ki az öreg boszorkánymester távollétében a könnyelműen felidézett szellemekkel nem bírt, 1905-ben Apponyi elragadta korát, mint ahogy ő is korától ragadtatott — s ahogy mondani szokás — a helyzet magaslatán állott. A külföldi lapok az ország diktátorának nevezték, az ország szemé, a legnagyobb illúziók feszültségével rá volt függesztve, állandóan heves népgyűlési és publicisztikai torlódások középpontjában; egész politikai mivolta erősen elnépesedett, bár sohasem sülyedt néptribuni demagógia színvonalára. Némely megnyilatkozása lázba hozta az egész országot, mint Sinai hegyének menydörgése és villámlása, a felkorbácsolt szenvedelmek szent deliriumában barrikádok emelése, új szabadságharc tüzes felhői cikáztak az izzó légkörben. Ekkor — impresszionizmusának és hamleti lelkületének hosszú tusája után — kitűnt, hogy Apponyi nem merte levonni a tények logikájának következéseit: gyöngének és szervezetlennek látta a nemzetet, mellyel a nagy és végletes harcot tovább feszíteni az ország ellen való bűnnek tartotta. Miután a nemzeti aktivitás politikáját minden következményével egyetemben nem merészelte tovább propagálni, a passzív ellenállás harcmódorába vetette magát, amely a múlt század húszas és hatvanas éveinek példája nyomán — most már anakronisztikussá válva, alapjában véve teljes sikertelenséget aratott. Akkor is evolúcióról ábrándozott, mikor kivilágosodott, hogy csak revolúció segíthet. E küzdelemnek, jobban mondva a vis inerátiae-n alapuló ellenállásnak pedig már lélektana is hibás volt: nyilvánvaló lehetlenség ugyanis, hogy egy támadó fél defenzív tak-

tikával döntő eredményt érjen el. A támadó most egy minden tekintetben jogos küzdelemben a nemzet volt a korona felségjogai ellen s így a döntetlen eredmény a támadónak legalább is visszaszorítását és a megtámadottra nézve az eredeti pozíció föntartását jelentette. Sőt utóbb, régi osztrák metódus szerint, az összbirodalmi gondolatot képviselő korona támadásba ment át. Igaza van Spinozának: *quisquis tantum juris, quantum potestatis habet.* *Apponyi tehát nem forradalmi jellem, mert felelősségérzete nagyobb, mint kockázató vakmerősége* és vezéri reputációjának hiúsága. Mikor a haza Kossuth Lajost várt és látott benne: az utolsó pillanatban felülkerekedett benne a deákferenci.

Ha egyénileg kevésbé is, de történetileg igazolva van rá nézve a nemzet és a korona közt 1906. áprilisban létesült ideiglenes kötés. Apponyi meg volt győződve, hogy a nemzeti pártok guvernamentális elemeinek fölhasználásával és a termelő munkára irányozásával új vérkeringést és pezsgő, eleven erőt viszen a politikába. Azért is vállalt ő, az általános eszmék embere, egy tárca-munkakört. Elégtételül hangsúlyozzuk, hogy a körülmények mostohasága ellenére a közoktatási reszortban az eredmények maximumát érte el. Volt idő, amikor a korona közeledése a legjobb reményekre jogosította a kebleket. Hihetőnek látszott, hogy a pártok mai elhelyezkedésének kiforrása egy szebb jövő bázisa leend, mely a megértés és munka politikájával fokozatosan oldja meg a vitás kérdéseket. E politikai illúziók leghívebb és legserényebb szítója Apponyi volt, hiszen ő tett legtöbbet az üres jelszavak és előregedett pártkeretek széttörésében. Es ekkor egy előre nem látott függő kérdés aktualitásán, mint az orosz-japán

háborúban a tengernagy hajó saját aknáján, az egész épületterv felrobbant. A fúzió megghiúsulásának leg-súlyosabb sebesültje és a hazára nézve is a legnagyobb vesztesége Apponyi volt. A nemzetnek a szó nem stereotíp, de lélektani és történeti igazsággal: vezére.

Egy tisztas tudós temetésénél temette el ő is eszményeit. Mert hiába zúg fel e beszéd gondolatmenetének cloujában a kiengesztelődés és meg nem tört hit a nemzet jövőjében. Az alaphangulat végtelen szomorú, majd rezignált, majd tépő fájdalom. E megnyilatkozás becsét nem az adja, ami benne általános, nemzeti eszményeket érintő, hanem ami par excellence egyéni: a skartba tett nagyeszű és nagyszívű politikus benső vallomása. Beszéde, mely máskor a méltóságosan hömpölygő folyam árjához hasonlít, most olyan volt, mint egy tűzhányó szabálytalan görgeteges, szaggatott kitörése. A belső tűznek milyen emésztő heve, mekkora csalódások s végzete, ellen elfojtott háborgások!

Apponyi a lelki harmónia boldog birtokosa családi és szellemi életénél bizalmas interiurjében, de ő maga mondta, hogy az életben e harmóniát a való tényekkel való küzködés nem tűnjön el, jól tudván hogy mint a magyar történelem legdicsőbb és legszomorúbb hősei: a babérkoszorút ő is a töviskoszorúval együtt viseli.

ANDRÁSSY

A palermói Villa Igica örökzöld pálmái közt, az arkai-zált dór oszlopok tövében egy magyar államférfiú érdekes arca mereng a csodaszép Aranymedence végtelen kékségébe. Háta mögött a Monte Pellegrino festőién esetlen kúpjai bocsátkoznak Szicília párás levegőjébe, előtte a csaknem indigó-kék tengerből lassú hullámai csapódnak bele a vadon, szürke parti sziklába. A lomhán léleklő tenger emelkedő és süllyedő hullámai ki- és befutnak a part fjordszerű bevágásaiban. Mindenkit elmélkedésre, sőt talán méla borongásra ihletne a ter-

játéka, nemcsak őt, kit a feledni és a nyugodni vágyás passzív tétlensége s a közelmúlt önkéntelen refleksziókra és szemlélődésre egyaránt indít. Holott a hatalmas, négyzögletes koponya hordozója a magyar politika legnagyobb történetfilozófusa, mondhatnók: a magyar közélet Szokratésze. Az egész alak külsőleg azt a hatást kelti bennünk, mintha a masszív acélból kovácsolt agy túlerős fejlettsége összenyomná a vézna és roskatag porhüvelyt. Úgy tetszik, mintha ez az érdekes fej, melyből a homlok és a szemek ajmélybelátást és a tárgyias, szinte hideg bölcsészeti nyugodtságot lehelik ránk,

porfírból vagy gránitból lenne, míg a törzs s a testi állag többi része krétából és agyagból való. Úgy rémlik nekünk, hogy ez arckifejezés előkelő és feszes méltóságán, melyet néha élesen szilhuettez a szicíliai alkony bíboros sugara, egyszer-egyszer szomorú árny suhan át, mint a tiszta égbolt ívezetén ha végigillan egy-egy fodros, kuszált bárányszerű felhő. Talán azért, mert — mint valamikor Dante — ő is érezheti, hogy azok a legmélyebb fájdalmak, melyeket a közélet üt az emberi lelken, egy-egy *cittadino* képében. Az olasz földből kiáradó fájó gyönyörök, a történeti levegő talán fokozzák, talán gyógyítják a kettészakadt lelkek belső, csöndes elvérézését. *Andai a bagnare la terra d'amarissime lagrime . . .* Bármily nagy legyen is egy embernek benső értéke, a politikában csak akkor ér valamit, ha egy eszmét képvisel s megragadja annak alkalmát az érvényesítésére. Ha föl is tesszük, hogy Andrássy visszavonulása által a saját politikai értékét konzerválja, a szövetséges pártok kormányának bukásával s az ezt követő félreállításával önmaga jelölt meg egy határkövet a saját közéleti pályafutásában. Azt gondoljuk, hogy e határkövő márványában rejtőző szellem nem a végek Terminus istensége, hanem a kettős arculatú Jánusz, mely egyik tekintetével a múltba révedez, a másikkal a jövőt fürkészi. Egybekapcsolva a tegnapot a holnappal. Egyéni érdekeltsege talán elmélázóbbá tette amúgy is *sui generis* bölcselkedő és megállapító észtehetségét, anélkül azonban, hogy objektivitásának bár árnyalatilag is ártana szereplésével és a viszonyokkal szemben. Andrássy a rideg, szinte kíméletlen tiszta ész kritikájával állapította meg történeti munkájában a magyar nemzet főnállásának és alkotmányos szabadságának okbeli eredményét. A történet-

filozófus látszólagos egykedvűségével, stílusbeli nyíltsá-
gával és tömörségével egy csodálatosan ép látószögből
boncolta szét nemzeti ideológiánk nagy értékjavait a
tizenhetedik századig. Akik előtte vagy vele egy időben
próbát tettek a magyar történelem filozofikus összefog-
lalásában, akaratlan vagy szándékosan egy tárgyi aprio-
risztikum hálójába kerültek. Grünwald Béla, valószínűleg
a nyolcvanas évek heves európai szociális áramlatainak
befolyása alatt, mintha e világnézet kizárólagosságában
a jövő dalát s a történeti materializmusban a nagy taliz-
mánt a magyar múltra is meglelte volna: történeti fej-
lődésünk csontvázává a nemességgel szemben egyolda-
lúan a plebejus elemeket (polgárság, jobbágyság) állította.
A magyar történelmet az osztályharcok szembetűnő,
szinte megvesztegető, noha felületes kidomborításával
mintegy proletarizálta. Egy másik magyar politikai elme,
Beöthy Ákos, szokott rapszodikus, erős tónusokkal
színező, csaknem rikító színfoltokkal dolgozó tudomá-
nyos módszerével mindent elkövetett, hogy a *populus*
Werböczianus szolgálatait, elvégzett munkájában rejlő
értékeit és hagyományait Összeegyeztesse az egyetemes
nemzeti evolúció szükségleteivel. Azon volt, hogy az
uralkodó osztályokban elvitathatatlanul kialakult történelmi
képződményt: az osztály- vagy rendi öntudatot igazolja
és a fejlődéssel összhangzásba hozza.

Andrássy, menten minden érzelembeli dagályosságtól,
néha lendülettől is, a tudomány abszolút igazságaival
föjlajzva, mérő ónjával szintén leszállt a magyar törté-
neti élet mélységeibe. Vizsgálódásainak katód-sugaraival
átere szkedett a vitás kérdések szakadékein s a meg-
fejthetetlen eszme-problémák titokzatos szfinx-arculatán,
Könyve, melyben mélyrehatolásának egyenesen szenzá-

ciós kincseit hozta napfényre, a történeti éleslátásnak és a filozófus látszatra szenttelen nyugalmú, valósággal azonban az igazság iránt való eszményi rajongásának s egyben a politikai tanulságoknak legnagyobb mértékben összesűrített foglalata. Meggyőzött arról, hogy multunkban is két társadalmi állapot tette tönkre a haza eszméjét vagy inkább érzületét. A nagyon heves és erőszakos politikai élet, valamint a politikai élet teljes hiánya. Eddig senki sem gondolkozott ilyen mélyen nemzeti kiliazmusunk nagy tanulságairól s a magyar élet fejlődéséről, melyet szerinte az állandóság és változás viszonya tesz. Innen van, hogy az ő államférfúi pályafutásának oknyomozásában találkozunk a történeti tanulmányok és történetfilozófiai következtetések különösen elhatározó szerepével. Emiatt politikai egyéniségének alapiránya nem lehetett más, mint a nemzeti fejlődés folytonosságának s egyszersmind mérsékelt tempójának pregnáns kifejezése. A kérdés csak az, hogy nála a bensőleg oly mélyen kiformalódott tudományos meggyőződés hogyan viszonylik gyakorlati politikájához? Pártjának fölmozgatását azzal okolta meg, hogy hite megrendült, nem a politikája helyességében, hanem a sikerében. Andrassy a hangnak póz nélküli őszinteségével — mely mértföld messzeségekre van a népszónokok hatásvadászó koturnusától épp úgy, mint a búcsúzó politikus jajveszékélő vagy mélabús sírámaintól — hidegen állapítja meg és szögezi le a magyar történeti élet egy sajátságát, félig megmagyarázhatatlan tényezőjét: a végzetet. E pillanatban mintha a görög tragédia anankéja: az elkerülhetetlen balvégzet megszólalása csapódott volna le a filozófusi lélek benső telítettségéből. Akinek az utolsó percekben ilyen erős meggyőződése

van a saját igazságaiban, annak nagy objektív igazsagai is lehetnek. A politikai elv általában alanyi érdekeltségek, esetleg benyomások, legtöbbször azonban exigenciális dolgok folyománya. Andrássynál ellenben szinte módszeres tanulmányokból igazolt és kifejecesedett tudományos meggyőződés. E vonás oly élesen szembeötlik az ő politikai reliefjén, hogy a többit, a lírai közökkel együtt teljesen elfödi. Állítjuk, hogy az ő politikai természetrajzában akár a családi, akár az örökségi, akár az érzelmi mozzanatok teljesen másodrangúak, szinte jelentéktelenek. Innen van Andrassy gyakorlati politikus mivoltának az a fogyatékosága is, melyet érzéketlenségnek, vagy közömbösségnek, tulajdonképen azonban a stoikus bölcsész ataraxiájának lehetne nevezni. Megnyilatkozása csaknem mindig s jellemzetesen analitikai: az adott politikai tárgyat részre szabadaló. Még ott sem használ aláfestést vagy erősebb árnyékolást, ahol a saját nézeteit — már a hatás kedvéért is — színesebb, cifrább, de mindenesetre hódítóbb köntösbe kellene öltöztetni. Boncoló elméjének világa árnyéktalan, szinte komoran fehér, a tárgyakat sem nem nagyítja, sem nem kicsinyíti. E rideg tárgyilagossága bár az agyvelőt kielégíti, nem melegít, következőkép: jneggyjoz^^.de magával nem ragad. A bölcsész arcának fagyos nyugalmán nem izzik át az agitátor gyújtó és szuggesztív szenvedélye.

Részben emiatt, részben a test fizikai készségének hiányában Andrassy nem számíthatott az indulatokból és a kortesmondásokból táplálkozó tömegek megértésére. Ott, hol egy gyújtó szálkával tüzet lehet gyújtani, de az elharapózó tüzvészszel szemben tehetetlen a kortes torka vagy a szikofant öblös hanganyaga. Ennek követ-

keztében Andrásy tehetsége jó ideig csak mint helyzeti energia szunnyadt a porondon. Hanem az arisztokrata-bölcsész zárkózott, büszke egyénisége ott sem változtatta meg közönyös szilárdságát, mikor abba a forró kemencébe került, hol már annyi aranynek látszó politikai értékünkről kitűnt, hogy olvadó, lágy, nem nemes érc. Ki ne emlékeznék vissza a nemzeti küzdelemben ama híres kihallgatásokra, melyeken egy aggastyánnal s benne a habsburgi világnézettel szemben ez a hideg, fölényes nyugalomban szinte fenséges férfiú képviselte a saját és nemzete álláspontját? E jelenetek, melyekről sokkal kevesebbet tudunk, mint a félórás Justh-féle kihallgatásokról, a későbbi esztendőök sivatagjában mindenha amaz események közé fognak tartozni, melyek tisztább és derültebb tájak felé irányozzák a magyar fejlődés kanyargós, zátonyos folyását. A nemzeti küzdelemnek Andrásy állásfoglalása volt a legnagyobb hatású revelációja és talán eredménye. Ő volt a nemzeti küzdő erők metacentruma, a szövetséges pártok bizalmi férfija és Béccsel szemben bizonyára legnagyobb ágyúja. De igazságaitól még fegyvertársai s a közös harcban összeforrt szimpatikus diszpozíciók sem térítették el. Mikor a hatvanhetes alap rombadőlésén már az egész ország úgyszólván napirendre tért: Andrásy e szorongatott helyzetben sem tántorodott meg, mert a közjogi alap megfelelőségéről a megpróbáltatásokban is határozott meggyőződése volt. Szükséges éppen most — a hatvanhét renaissancesza alkalmával — hangsúlyoznunk, hogy nem az ifjabb Tisza, hanem az ifjabb Andrásy mentette meg annak hitelét. Amannak merev közjogi ortodoxiáját, melynek védelmében ragyogó agitatórius képességeinek bengáliai fényét olyan csodálatos

tűzijátékokban csillogtatta meg, alig érintette az ellenzéki közvélemény túlsúlyra vergődése. Ámde Andrásst, kinek fölfogásában a közjogi alap egy folyvást fejlődő s a szükségletek szerint folyvást bővülő történeti momentum gyanánt szerepelt, csupán tudományos leszűrtsége állította olyan szilárdul a saját álláspontjának erkölcsi és politikai magaslatán, mint a kőszirt. A magyar közélet ingoványos talaján csodálatosan kemény, majdnem makacs férfiaság, párosulva egy Szókratész magasztos nyugalmával. Ezért dicsőíthette Horacius az igazi római polgárt a császárság egyre süllyedő dekompozíciójában, a felséges római ódáknban. *Si fractus illabatur orbis ...*

Amint kimutatható Andrásyban a történetfilozófus és államférfíui természet összevágósága — lévén a ket-tősség egyazon szellem más-más aspektusa — viszont Andrásynak mint *zoon politikon*-nak tévedése, valamint kudarca jobb meggyőződésétől való elpártolásának lett a következménye. Az általános választói jogra gondolkunk, melyet mint jelszót, mint elméletet s mint politikumot egyformán veszedelemnek tartott. Erezte ugyan, hogy föl kell hasítani a magyar nemzet fájának a kérgét s nedvét megosztani és helyes irányokba csatornázni, az alkotmányból kirekedt társadalmi osztályokba. Az oltásnál azonban a kertész fokozott gondját igényeli az a hajtás, melynek tápláló nedveit kusza indák és élődsi fagyöngyök is fogyasztják. Egy nem eléggé gondos vágás a fa életébe, esetleg növésének és lombozatának gazdagságába vagy törzsökének erősségébe kerülhet. Az üres és viaszkhajlékonyságú jelszavak, melyek mögött néha jóindulatú, de izgága és korlátolt egyének gondolkozásbeli automatizmusa rejlik, különösen a magyar

viszonyok közt nemzedékekre megbosszulhatják magukat. A nagy kiszólások külső szépsége ritkán a belső igazság visszfénye. Hanem — bár nagynehezen — Andrássy, a komoly filozófus is ellágyult ama politikai gramfon lármas hangicsálására, melyből előbb a szocialisták, aztán az uralkodó és az összes nemzeti pártok kavargásából egyre élesebben hangzott a szó: általános választói jogot! Andrássy egyénisége, melynek kohójában fajunk történetének egész mélysége és folytonossága érlelődött, most egyszerre egy radikális társadalmi és politikai újítás kezese lett. Mikor a magyar Herosztrátosz felgyújtotta a Diana templomát, melynek falai az elemek pusztításában már-már roskadoztak vala: e bölcsész is elvesztette magatartásának visszafojtott hidegségét s tudományos megállapításainak egyensúlyát. A tűz oltására rohant a lángok közé. Azok, kik olyan könnyen dobálóznak mázsás jelszavakkal, mint a vásári zsonglőr a papirmasé-golyóbisokkal, gúnyolódtak vagy olcsó vicceket faragtak a pluralitásra. Pedig egy lelkiismeretes s objektív fényű elmének milyen keserves aggodalmak közt fogamzott szüleménye volt ez a tervezet! Főntartani a szavazat általánosságában megnyilatkozó radikalizmust, de megóvni egyszersmind az egységes magyar állam hajóját a csöcselékuralom Scyllája s a nemzetiségi veszedelem Charibdise közt. Az árvízi hajó révészét, a belügyminisztert ennek nyomán heves és alapjában igazságtalan támadások érték. A szocialisták olyképpen tekintettek a *fekete grófra*, mint a feudális osztályszellem, az oligarchikus világnézet és kapitalisztikus társadalom együttes emanációjára. Az elfogulatlan történelem majd ki fogja deríteni azt az igazságot, hogy Andrássy csupán az államvezetés súlypontját nem

akarta egyszerre átszöktetni a megbízható, történeti stílú, noha avétas pillérekről a még ki nem próbált, szeszélyes alakú és merész ívelésű új oszlopokra. Hasonló politikai alakulásokat csak hasonló módon fejlődött és differenciált termelési és művelődési tényezők hoznak létre. A választói jog egyenlő általánosításának talán Franciaországban megvannak az egyetemes nagy előfeltételei, bár épp a legértékesebb elemek az agyon demokratizált szavazati jog miatt tartják távol magukat ott is a közügyektől. Ebből indult ki Andrassy alapgondolata is, amely a jog kiterjesztésében a múlt és jövő kapcsolata, egyszóval összes történetünk szintézise gyanánt tűnik föl.

A választói jog kérdésében tanúsított ingadozása — sugáregyenességű politikai működésének ez az egyetlen taktikázása — vagy talán annak csak hosszas érlelése lett a szövetséges pártok uralmának megerjesztési fermentumává. Az idő eljárt, s az elvesztegetett idő a politikában nagyon megbosszulja magát. A nemzeti tábor kompakt tömege alkotó részeire bomlott, s egyik részét a gazdasági, másikat a katonai kérdések foglalkoztatták. Andrassy nemcsak helyesen, hanem következetesen is a katonai kérdések bizonyos nemzeti irányú megoldását szorgalmazta az illetékes helyeken, bizonyára azért, hogy levonja a nemzeti ellenállás következményeit azon a téren, melyen megindították. így vált a katonai reform a bécsiak szerint Andrassy fixa ideájává. Hogy semmit el nem ért, épp oly természetes, mint hogy a bank hívei sem nyertek keserves tanulságoknál egyebet. Hiszen Deák Ferenc szerint: Ausztriában minden a körülményektől függ. A szerbiai siker, a magyar politikusok meghasonlása, a Grossösterreich egyre szélesebb

hullámokat vető eszméje, a trialisztikus fenyegetőzések túlságosan megduzzasztották az önérzetét. Emellett rajta voltak, hogy a Bécs felé legfélelmetesebb Andrásyt alulról is lejárássák. Pillanatra úgy tetszik, hogy Andrassy félreállításával céljukat elérték, mert a küzdő téren ismét az avas, anakronisztikus jelszók alatt vívják csatájukat a magyar pártvezérek rozoga vértzetükben: kuruc vagy labanc, két végzetes számmal: 48 vagy 67? Andrassy pártja fölosztását megokoló beszédében utoljára is bebizonyította, hogy tömör, tisztán látó elméjét nem rontotta meg egyesek éretlen fanfaronadeja. Minden szónokiasságtól ment, férfias, tacitusi beszédében, melynek szinte primordialis egyszerűségű részei nem a forma, hanem a logikai nehézkedés okából illeszkednek egymásba, mint ahogy egymásra simulnak Campania hatalmas kiklopsi falai — érezhette s most először talán kényszerítő erővel szuggerálta, hogy eszméi nem buktak el örökre. Tovább tenyésznek, most szunyadoznak s aztán új erőre kapnak és újból lángra lobbantják a szíveket s a csüggedőket. Ki tudja, ki fogja akkor képviselni, összetartani és fegyelmezni ezt a nemzeti fölgerjedést? Talán mellékes, hogy az illetőt Apponyinak, Tisza Istvánnak, vagy Andrásynak hívják. Rákóczi Ferenc jelszava szerint: oppressa tandem sürget. Az elnyomott végre is föltámad. Hisszük, hogy Andrassy, kinek magán- és nyilvános élete egy megállapodott bölcs felhőtlen nyugalomát és szilárdságát mutatja, történetfilozófiai tanulmányainak folytatásából erőt merítve, újra elfoglalja a magyar közéletben azt a vezérpolcot, amely nagy eszénél, képzettségénél és jellemének tisztaságánál fogva őt méltán megilleti.

GRÜNWARD BÉLA

Ez az idegen hangzású s már a feledés kódébe hanyatlott név a magyar sorstragédiák egyik legnagyobb politikai értékű alakját jelenti. Öngyilkosságával a párisi morgue-nak külvárosi drámák áldozataival bélelt falai közt újból lejátszódott egy sajtóságos végletekben determinált nemzetnek az egyesek sorsában megosztott, egyúttal azonban összetömörített és kiélezett történeti szomorújátéka. A fölajdulás, mely a magyar doctinaire-politikus önkéntes sírbuszállását elhangzó sóhaj gyanánt kíséerte a Szajna partjára, hamarosan föloldódott a mindennapi élet örök folyamatában. A tizenkilencedik század utolsó magyar mártírjának képmása egyre halványabb, szétfolyóbb, lazább kontúrokban elmosódva távolodott el tőlünk térben s időben. Grünwald életsorsa annál sivárabb, mert legbecsesebb szellemi hagyatékát alig egy évtized múltán szociáldemokratikus izgatás történeti érvelésére sajátították ki, viszont a Széchenyi koráról szerzett s kétségtelenül elhibázott tanulmányáról a szaktudomány ugyanazt állapította meg, amit ő Széchenyi egyéniségéről: a patológiai terheltséget.

Grünwaldnak a célzatos, többször polémikus tetemrenívásokkal nincs már hatalma pörbe szállani. Ám bete-

gesen finom, lány idegzetű lénye, mely állandó szorítása alatt volt különböző s gyakran szöges ellentétben álló tudományos impresszióknak, máig is sínyli a történetírásnak nem a fölfedezését, hanem az igazságszolgáltatását. Ellentétes lélektani ivekből összerótt, szinte összekuszált pszihéje előtt — a mint az műveiben kialakul — nagy, a történeti élet legmagasabb régióit súroló, s ezért nyomasztó és tragikus érzések ébrednek bennünk, mintha a Medici-kápolna vonagló márványai előtt állnánk. Erezzük, hogy az egyéniségében tagadhatatlanul lappangó tragikus szikrát a magyar élet és történelem szörnyű diszharmóniája lobbantotta égő máglyává, melyen földi élete is megsemmisült. Brandes állítja, hogy a nagyság napjaiból való látományok a bukás után is derűssé tehetik a legsötétebb börtönt is. De természetfölötti energia tudatában — elmélkedik tovább — arra gondolni, hogy meghalhat a nélkül, hogy véghez vitte volna műveit: vájjon mérkőzhetik-e a kerék vagy kínpad egy ilyen félelem martiriumával?

Grünwald államférfiúi divinációjának gyújtópontjában a magyar élet egyik legbájosabb problémája állott: a közigazgatás, még pedig annak egyforma társadalmi és nemzetiségi jelentőségével. A közigazgatás, mint egyik könyvében írja, a közérdek megvalósítása a nemzeti élet minden ágában. Emez általános föladatainak teljesítése mellett azt is meglátta, hogy a céltudatos közigazgatás van hivatva szervezni és összetartani a magyar társadalom divergens erőit és a hátrányos néprajzi elhelyezkedés következtében veszedelmessé dagadható nemzetiségi kérdést állandó kormányzatpolitikai munkakörbe vonni. A tizennyolcadik század tanulmányozása azonban dogmává érlelte benne, hogy a vármegyei municípiumok-

ban a családi összeköttetések járószalagján ballagó közigazgatás, mely a tizenkilencedik század utolsó évtizedében is jobbadán az osztályérdek szolgálatában állott, e föladatok egyikét sem fogja megoldani soha. Eredeti, paradox s mindig a végső dolgokon függő értelme nem volt hajlandó elfogadni a vármegyeiség fõntartásában az idegen uralom remediumát. Fõleg Tisza Kálmán alatt tûnt ki, hogy az országos kormány fõlszívta minden erejüket, s e feudális kis köztársaságok mint megannyi puszta váz, abszorbeálódtak benne. A zólyomi alispánban különben is heves, tulcsapongó, bár soha sem felszínes képzelõerõ dolgozott, melyet õ a politikában döntõ képességnek tartott. Mintha a vármegyéjét átszelõ Fátra erdõiben sejtette volna meg a saját Egeria tündérét, a hogy Numa király a szabin hegyekben lelte meg a politikai benyomások e megszemélyesített génuszát. A vármegyei élet atomizáltságából a bölcselkedõ hajlamú tisztviselõ merész és általános következtetéseket vont le, nagy és átfogó áttekintéseket formált, mialatt politikai hivatását megérlelte és történeti alapfogalmait kitermelte. A történetírásban a tények mesterei, sokszor mesterséges applikálása, a közéletben egy tõle földobott eszmének folytonos erjesztése által egy érdekes, bár irányzatos korkép elõállítására kezdte foglalkoztatni. E képen vibráló fény és árnyhatások, az elnagyolt vonalak s a szeszélyesen szakadozott foltok koloraturáján azonban egy erõvel teljes, meglátó s már egy kevésbé diszharmonikus mûvész lelke transzpareált, nem egy közönséges mesteremberé.

A közigazgatás államosításának, helyesebben: modernizálásának sürgetése és a régi Magyarországról festett epés, olykor maró gúnynyal beeresztett, helyenkint tra-

gikus föllengzésű történeti vásznának megszületése közt ugyanazon lelki energiák hullámai áramlanak. A ki jellemzi Grünwaldot, a történetírót, jellemzi egyúttal Grünwaldot a politikust és publicistát is. A *régi Magyarország* azt a hatást kelti bennünk, mint egy bővizű történeti forrásokból táplálkozó, de egy szépen stilizált vezetékrendszerben hömpölygő vezércikk-sorozat, telve egy puha idegű, kissé logikáitan, de eredeti természet fölényes routinejával és — a hol akarta — villámmal terhes erejével. Megengedem, hogy a nemzetietlen századról írt korrajzában egy torzított, célzatos, a valóságot nem egészen hiven reflektáló élet kínálkozik felénk, — de legalább élet, eleven, ragyogó intuícióval vetített élet, melyben az író azt látta meg, a mit éppen akart, noha módjában volt, hogy mindent megláthasson. Nagy vezéreszmékre idegzett látása nem hatolt a történelmi tér minden dimenziójának irányába. Érdeklődésén, látásán, valamint bizonyításán folyvást forró lázak sugarai cikáznak keresztül, de ilyen sajátságos izgalmak érzenek a kifejezéseken is. Az író énjének kiáradása verődik át a kifejezések szilaj torlódásain, a heves közbekiáltásokon, a mondatoknak egymáshoz csapott tömbjén, a politizáló elszabadult szenvedélyein. A hideg vizsgálódásokon valami különös, néha bánatos, másutt megint impetuózus mámorosság tüzesedik át, — a hideg láz a forró lázzal tárgyankint változik.

A tizennyolcadik századról szóló főbb megállapításai, a következők: Az összhang a királyság és nemzet közt helyreállott, de nem az által, hogy a királyság alkalmazkodott a nemzet egyéniségéhez s érdekeihez, hanem azáltal, hogy a nemzet nem követelte egyénisége elismerését és nem érezte át legfőbb érdekeinek megsértését.

A király kormányoz, bár nem contra, de praeter legem. Az egész mintegy három emberöltőt fölkaroló időszak az aulikusság fénykora. Az államférfiak kész politikát kaptak Bécsből, melyet jóformán bíráló nélkül hajtanak végre. Az emberek magatartása félig szolgálai, félig gyermekes. Ha valamely ellenzéki embert ad audiendum hívtak föl Bécsbe, reszketve állott a királyi felség előtt, míg korholó, helyenkint atyáskodó, vagy fenyegető szavait hallgatta s ritka kivétellel megfélemlítve, megtörve, esetleg megnyerve távozott onnan. Az országgyűlés mint alázas folyamodó áll az uralkodóval szemben, a ki frivol játékot űz e testülettel, melynek legbefolyásosabb, legtekintélyesebb tagjai az udvar szolgálatában állanak, melynek ellenzéki elemeiben nincs elég politikai képzettség és férfiaság. Az általános tespedésen megvillámló életösztön egyetlen rugója az osztályöntudat, a rendi jogrend föntartása és az elvénuilt Werböczy-hagyományokhoz való görcsös ragaszkodás. A nemesség kiváltságos földbirtokossá lett, s az elmúlt korszak gazdasági előnyeit élvezzi, az elmúlt korszak terhei és kötelességei nélkül. Hasonlít egy történelmileg alakult részvénytársasághoz, mely az összes szociális előnyök monopóliumára törekszik az államban s egész figyelmét az osztályérdek tartja fogva. Az ország ellenállás és küzdelem nélkül veszíti el gazdasági függetlenségét éppen úgy, a hogy elvesztette külön hadi szervezetét és pénzügyi önállóságát. A Corpus Jurisba mélyedt nemzet ellen a király, ki a gazdasági élet alsóbb rétegeiben a lendítő tényező, mint az osztrák örökös tartományok ura, jpusztíio_gazdasági háborút folytat a gazdaság felsőbb szféráiban: az iparban és kereskedelemben. Az országgyűlés gazdasági politikája az agrár-feudális rendszer egyoldalú

érdekképviselője. A szellemek általános mozdulatlansága érezhető a közigazgatásban és judikaturában, melyeket a táblabírói kényelem és a prókátor-ész irányított. Egész nemzedékeken keresztül nagy birtokok visszapereléséről álmodoznak, melyek más család kezén vannak s életek emésztődnek föl a végtelen periratok rengetegeiben. A költők lelkében sem él más eszmény, mint a főnálló, a süllyedés korszakában nem halljuk a fájdalom kétségbeesett hangjait, csak megelégedés sugárzik felénk az egykorú magasrangú költők munkáiból. Még Berzsenyi is, a ki haidan erős magyarnak romlásba indulását észreveszi, azt hiszi, hogy „Terézia karjain dicső szabadság temploma lett hazánk.” A nemzet, mint a tormába esett fereg, kised, ideáltalan, helyi életet él, s nincs az ekkori szereplők közt egy kimagasló alak, jelentékeny eszméket képviselő egyéniség, akin megakadna a történetíró szeme. A szatmári békében tehát egy kimerült nemzet megadja magát a gonosz sorsnak, mert kétségbeesve látja be, hogy hiábavaló minden küzdelem.

Ez a rettenetes konklúzió, melynek széles megokolását sokszoros visszatérések, tendenciózus aláhúzások és nyomatékos ismétlések elevenítik, jelölte meg Grünwald politikai szereplésének irányát. Szemére vethetjük, hogy az egész korszak megbélyekezésénél nem vette figyelembe, hogy 1711 után a politikai nemzetnek nem állt hatalmában többé folytatni a régi ellenzéki politikát, mert az a hatalmi rendszer (a török és német nagyhatalom egyensúlya Erdély különállásával) megszűnt mindörökre. Az is igaz, hogy a magyar nemesség osztályszellemét hiba volt oly kegyetlenül specializálnia és túloznia, hiszen máshol, kulturáltabb államokban is hasonló társadalmi aránytalanságok, sőt disszonanciák észlelhetők.

A Grünwald által oly komor, töredezett lelki diszpozíciókból összeácsolt történelmi faragott kép azonban frissebb kutatások ellenére is csak részletekben igényel kijavítást, helyenkint a színek halványítását: egészen véve pedig tömör, reális, megrázó valóságokat tár elénk.

A politikus azon a ponton kezdte, a hol a történetíró bevégezte. A régi Magyarország nagy betegségeiből az újra is maradtak nagy, bár éppenséggel nem gyógyíthatatlan kóros állapotok: a közigazgatás, a felületes és szentimentális nemzetiségi politika s az egységes? nemzeti állam sok-sok más fogyatkozása. A közigazgatás reformját társadalmi szempontból erkölcsi kérdésnek tartotta, de nemzetiségi szempontból sokkal többnek ennél: hatalmi kérdésnek, az erő kérdésének, a mely egészen bismarcki gondolatnak tetszik előttem. Bizonyos jóleső álmélkodással olvastam egy cseh politikus feljegyzéseiből, hogy Grünwald milyen rideg szarkazmussal és kegyetlen józansággal kezelte ezt az elkényesedett politikai ügyet (a tót kérdést), noha egyszeri mennyiségtani műveletnek fogta fel, tudniillik két erőtenyező viszonyának. Mintha a magyar politika bölcsészetébe egy teljességgel idegen, talán származásánál fogva árja gondolatot vitt volna be a turáni közömbösség és nagylelkűség helyébe, a mely létrehozta a mi nemzetiségi törvényünket. Az ő romboló szkepszise, mely átjárta a nemzetiségi dologról való gondolkozását, folytonos, de pusztában elhangzó tiltakozás volt a nyolcvanas évek urambátyámos, optimista és könnyelmű közigazgatási és nemzetiségi politikája ellen. E politikai lánckövetkeztetés egymásba folyó és egymásba fűződő delejes formuláiból Grünwald csak akkor ocsúdott föl, midőn a nagy kérdés megoldása egy rövid törvény-kompromisszummal jégre került.

Talán csak a közjogi ellenzék elszánt küzdelméből értette meg, hogy a vármegye a magyar államiság csonkasága miatt a nemzeti passzivitásban szunnyadó erők gyűjtőmedencéje, melyből időnkint felfrissül s újra szervezkedik a magyar társadalom rezisztenciája az idegen hatalom ellen. A nemrég lezajlott véderő-viták viharában egy pillanatra felhasadt a fátyol, mely a nemzet és az uralkodó közt tátongó szakadékot jó ideig — egy Tisza Kálmán ügyes mesterkedéséből — eltakarta. Kitűnt, hogy elsősorban másutt kell szárazon tartani a puskaport, nem a tót és oláh izgatók ellen. A kipróbált, ősi vármegyét elavult adminisztrációja mellett sem szabad olyan üres vázaknak tekinteni, mint az etruszk sírokat, melyekre ha rálehelünk, az ott alvó szellemek megriadva tovaszállanak s helyükön hitvány lim-lomot találunk. A vén, düledező bástyákat ki kell javítani, s engedni, hogy átjárja a modern szellem friss légárama.

A vármegye államosításával azonban megbukott a közigazgatás reformja is, noha a helyzet Grünwald óta csaknem semmit sem változott. Aki annyit sürgette, csak a kudarcnál vette észre, hogy a további feszegetéssel Pandora szelencéjét nyitja fel, melyből vészthozó szelek szabadulnak el. Meggyőződése s az adott történeti viszonyok közé befurakodó ellentét szárnyát szegte, megroggyantotta ambícióját és munkakedvét, hiszen vaskosabb magyar idegrendszerek is összezúzódtak e grandiózusán szép és lesújtó végzet pörölye alatt. A politikai kiábrándulás után hatalmába esett a játék mámorának, amikor az élet- és érvényesülésvágy természetes mámor, az élet e legszükségesebb szénsava elillant belőle. Ez a Grünwald Béla s a magyarság közös tragikum.

SZILÁGYI DEZSŐ

Aki az etruszk emlékeket a kiásott nekropoliszokban vagy nagyobb gyűjteményekben tanulmányozza, hatalmas, sajátságos, de növekvésében megakasztott művészi erő nyomaira bukkan. A római hódítás után majd kétezredév sodorta rá a népek törmelékeit, termőképességét azonban a rászakadó történelmi rétegek alatt is megőrizte. És mikor etruszk földön a művészet erdeje magasra szök- kent, az olasz cinquecento sudárfái is jórészt az ősi etruszk talajba bocsátották gyökereiket. Etruria páratlanul dús termésű talajának művészeti növényzetéhez talán csak a nagy magyar medence változatos és bő politikai termelését lehet hozzámérni, mely épp oly hosz- szas fejlődési kiválasztás eredménye volt, mint a tizen- ötödik század toszkán művészete. Míg azonban az etruszk sírok befejezetlen művészi emlékei egy kedvező történelmi konstelláció következtében lehányták magukról a kemény római drill anesztétikus és elfojtó nyomását s az érett renaissanceban az etruszk szellem a természettel való szabad egyesülése által kinyilatkoztathatta magát, addig a magyar faj politikai egyénisége — bámulatos érzéke és arravalósága ellenére — torzó maradt, mely- ben a legsajátosabb politikai vonások szerves összhang-

zását különös lélektani ellentétek zavarják. Együgyű formátlanság található itt megragadó merészséggel s a történelemben szinte kivételes politikai realizmus élénk, néha kicsapongó képzelettel. Az a hatalom, mely a magyar nép jellemében ezeket az ellentétes történeti szubstraktumokat, ha nem is kifejlesztette, de szembeűnő módon kiemelte, az a világtörténeti hatóerő, mely őt a Duna síkjára sodorta és egy poliglott népegyveleg közepében idegen uralkodóháza alatt, hegemon nemzetű edzette.

A történeti predesztinációnak ez az egyforma kerete foglalja körül a magyar államférfiak politikai portraitját, mely egyesek arcélének bizonyos nagyvonalúságot kölcsönöz s ezzel történeti jelentőségüket fokozza, másokat pedig az esetleges politikai viszonyok kisszerűségének Prokrustes ágyába zsugorít s értékmegállapításunkban is befolyásol. Az államférfiúnak csak úgy, mint a művésznek értéke és sikere, egyéniségüknek korukkal és eszméikkel való kapcsolatosságától függ. E szempontból megállapíthatjuk, hogy a Szilágyi Dezső államférfiúi alakja egy szabályos mederben hullámozó politikai fejlődésnek tetőpontját jelzi. Összeforrott az újkori magyar parlamentarizmus legérettebb és legklasszikusabb időszakával, mikor a parlamenti forradalom örvénylése csak sodorta, de még föl nem verte a legutolsó nemzeti mozgalom vizének mélységeit. Szilágyit páratlanul tragikus halála megakadályozta abban, hogy a következő idők válságaiban államférfiúi egyénisége kiállhassa egy heves, szinte erőszakos evolúció teherpróbáját. Akkor tűnt el, mikor a magyar politika hajója szélcsönd övében, látszólag közömbös vizeken haladt, de mindenki érezte már a fenyegető kérdések fojtó, kelletlen légnyomását. A

politikai béke szende tündére még az égő vulkánon lejtette csábos, igézetes táncát. Valamint Délolaszországban a régi Puteoli romjai alatt a folyvást dübörgő szolfatárak kénköves kigőzölgése mintha minden pillanatban végső pusztulással fenyegetné a *terra del lavro* zöldszőnyegű, piniákkal, szőlővenyigékkel befuttatott festői lankáit.

Szilágyi Dezső sorsa még érdekesebbé, sőt problematikusabbá tette politikai jellemét, melyet halála után csakhamar sajtóságos, bizarr fényű patinával vont be egy nemzetnek nagyotvárása, hozzáfűzött kétsége, reménye. Érdes, markáns, kíméletlen egyénisége halála után egy mindent szépítő és simára gyaluló legendakörben mintegy népiessé, mindenesetre népszerűbbé lett. A publicisztika való alakját megfűrésztve egy modern hírlapi mítosz Léte vizében, mihamar eljegyezte Klióval s valósággal közhellyé tette, hogy Szilágyi Dezső pótolhatatlan. Jókai azzal végzi be egyik történeti regényét, hogy az igazságtalanul kivégzett Bánfi Dénes kihűlt testében mindannyiszor fölbuzog a vér, valahányszor nagy veszedelemben forog az erdélyi bércek szabadsága. A magyar hírlapirodalom — ezúttal pártállás nélkül — a Szilágyi halálát követő évek alatt egy-egy válságosabb közéleti lusztrumban szinte időszakos tetemrehívással szélesítette s egyszersmind rembrandti fénypárázatba állította a korán elhunyt államférfiú politikai arcvonásait. Ez a beállítás hasonlít a magtalan felhő okozta félhomályhoz: elfödte a napot, de a földet nem termékenyítette meg. Ám — ahogy maga Szilágyi mondta — a frázisokat elfújja az idő. Az a tény, hogy Szilágyi aktualitása túlélte testi életét, azt jelenti, hogy marandó nyomokat hagyott a köztudatban, melynek kép-

zeletét ma sem szűnt meg foglalkoztatni. Súlyos, koncentrált egyénisége, melyben épp oly mértékben párosult a faja, mint az államvezető osztály történelmi önérzete, megbírja a legnagyobb igényű axiológiai vizsgáldást is.

Szilágyi általános politikai egyénisége a múlt század közepének magyar vezető társadalmából nőtt ki, melynél a vármegyei önkormányzat szinte atavisztikus jellemzőségeket, a hatvanas évek szabadelvűségének légköre pedig ideális, gazdasági és szociálpolitikai vonatkozásaiban azonban könnyelmű és irracionális eszmevilágot létesített. Innen van e korszak vezérférfiaiban a politikai gondolatfejlődésnek az autonómiai szabadság és állami mindenhatóság sarkai közé ékelődése, országgyűlési iskolázottsága, a parlamenti tárgyalás sima, előkelő, szinte kaszinói modora és az eszméknek szóbeli körmondatokra való szabályos fölbonthatása, a beszédnek egyformán növekvő és rendszeres ritmusa. Az úgynevezett liberális hagyományok égisze alatt viszont egészen sajátos szociális érzéketlenséget és fölöttébb sajnálatos gazdasági tudatlanságot és közömbösséget takart. A bihari földbirtokos saját gazdasági állapotának és fejlettségének meghazudtolásával, valamint a nyugati és nagyobb fejlettségű államok nemzetgazdasági dogmatikájának hatása alatt teljesen a nagy tőke ideológiájával látott és gondolkodott.

Szilágyi, noha a pártok erdejében magányos fának érezte magát, a bihari őstalaj sarjazása. Érett gyümölcse a magyar gentry kifogyhatatlan politikai termékenységének, mintha ez a társadalmi osztály hosszú történetének semmi fáradságát sem érezné. A magyar középosztály politikai érzékenységének s a municipális és államhatalmi pólusok közé szorítottságának a Szilágyi

közéleti pályája igen pregnáns hőmérője. Politikai egyéniségének egyik lábával a nemzeti ellenzékre, a másikkal az állami gondolatot képviselő kormányhatalomra támaszkodott anélkül, hogy őt bármelyik is teljesen magáénak tarthatta volna, minthogy egyikhez sem számította magát. Ellenzékiességében mindig volt valami guvernamentális íz, viszont kormányzásában is bizsergett egy erős, részben radikális ellenzék múltja. Sűrű vére, folyvást hullámzó temperamentuma s az alkotásra termett és intenzíven dolgozó agyrendszere megunta a meddő és egyforma ellenzékiséget. Részt vett a kormányzásban. S noha elszakadt a mérsékelt ellenzékeltől, a kormánypárt mechanikus szerkezetébe sem tudott beilleszkedni. Éles szemével mihamar észrevette, hogy a párt nagy konglomerátumában az egyes töredékeket nem a múltra közös meggyőződés, a jövőre nézve közös irány, hanem csak az adott helyzetre fölfogott közös aggodalom tartja össze. Nem a politikai és személyes bizalom összeforrasztó kapcsa, hanem a kétség és töprengés azonos lelki diszpozíciója. Elég hatalmasnak érezte magát, hogy egymagában pártot alkosson.

Szilágyinak elszigeteltségében volt politikai ereje, de egyúttal gyöngesége is. A nagy szabadelvű pártban — a számos aktív, várományos, vagy éppen levitézlett vezérférfi mellett — az ő egyéniségének egy politikai kifejeződés szilárd magjának kellett volna lennie. Ragyogó képestjei miatt arra volt predesztinálva, hogy egy vonzási középponttá váljon. A dolgok mégis odafejlődtek, vagy gondolkozásának eredeti, feszélytelen s pártfegyelmet alig tűrő természete miatt egy állandó, vagy helyesebben időszakos centrifugális irányzat taszító ereje lett, mely a pártkeretek szétrepesztésében és kormánybukta-

tásokban nyilvánította hatását. A kormányzó párttal ideig-óráig csak az egyházpolitikai harcok tüze forrasztotta össze szorosabban, mikor Szilágyi az állami szuverenitás elvét akarta érvényesíteni, minden extrém következmény nélkül. De Szilágyi még ekkor sem, mialatt nagy nemzeti elvek közt hömpölyögtek a vita hullámai, pályájának e zenitpontján sem mondhatta magát a nemzet vezérének.

Egy régi közmondás szerint a kormányzás: előrelátás. Szilágyi maga ezt azzal az axiómával egészítette ki, hogy a politikusnak nemcsak az alkalmak fölhasználása, de teremtése is föladata. Az éles látásnak, az adott politikai helyzetből való meginspirálódásának és a jövő eshetőségeivel számolás gyakran meglepő tehetségének összpontosulása tömörült így egy emberben amellet, hogy rengeteg agysejtjei a folytonos működés alatt állandó fortisszimóban rezegtek. A boszniai megszállás miatt támadt képviselőházi vitában már 1878 június 21-én előre megjósolta az annexió kikerülhetetlenségét s ebből a trialisztikus ábrándok s a régi nagyosztrák eszme föl-villanását. Előre látta, hogy az annektált tartományokból egy új s a legsajátosabb osztrák módszerrel igazgatott határőrvidék lesz. Sejtette, hogy ez a megszállás nem erő, hanem gyöngeség: ék, mely a balkáni népaspirációkat széjjelválasztja — ennél fogva a kettős monarchia hatalma addig terjed ott, míg szuronyaink hegye ér (1878 november 20.). Az ekkori külső politikát érintő bírálatában élesen, sőt gorombán, bár igazságtalanul támadta az idősebb Andrássyt és Kállayt, a bosnyák királyt. Nem vette észre, hogy Magyarország nem tűrhet közömbösen olyan balkáni alakulást, amely déli határainkon apró államokat teremtve, azokat oly befolyás alá helyezi, mely

természetes növésüket a dualisztikus hatalom felé mutatja nekik. De nem úgy, hogy azok csatlakozzanak a dunai államrendszerhez, hanem, hogy abból egészítsék ki magukat. Lényegében tisztán látta az egyházpolitikai újítások eredményeit. Rövid odavetett megnyilatkozásaiban is széles, nagyvonalú rajzzal sikerült egységes és szimmetrikus képét adnia annak a küzdelemnek, melyet az ő fölfogása szerint a hitfelekezeti jogok kizárólagossága és az állami eszmét kisebbitő morális hatalma ellen indított. Azt a benyomást keltette, hogy az egyházpolitikai harcok *Jupiter tonans*-ának egyénisége egyazon politikai irányt fejez ki mindenkor, ahogy a széttört tükör minden darabjában ugyanazon nap reflexumai tükröződnek.

E ragyogó agy-műhely tulajdonosa mégis másodlagos politikai értéket képvisel. Azért, mivel sphasem állott a nemzeti élet teljességének tetőfokán s a részletek útvesztőiben jártas szempillantása nem ölelte át a nemzeti élet általános, nagy látósíkját. A kiváltságos politikai vezéri tehetséggel szemben olyan viszonyba került, mint a bíráló a költővel, az esztétikus a művésszel szemben. Szilágyi Dezső csupa agy-ember, ki a saját politikai földadványainak megfejtésében, a logikai labirintusokon és a szillogisztikus kanyarulatokon olyan játszi könnyűséggel és biztossággal mozgott, mintha egy szkolasztikus eröművész lett volna. Agygépezete folytonos; bár szigorúan rendszeres, sőt iskolás szellemi munkát végzett, néha inkább tömegben, mint minőségbeni kiyálót. Mint az óra szerkezetében az egyszer megindított mozgás föltartóztathatatlanul folyik tovább a végső eredményig s fogaikkal egymásba kapaszkodva sivítanak a kerekek és a sebes pergéstől zúgnak a csigák: e számtalan és szövevényes mozgásnak következménye mégis mindössze

csak az időt jelző mutatók egyenletes előhaladása. A *nagy cséplőgép* munkája — ahogy Csáky Albin nevezte — egy bámulatosan összpontosított szellemi energia folytonos tevékenysége volt, melyben azonban alig van emelkedés, lendület vagy gondolkozásbeli kötetlenség és előadásbeli iktus. Egy szóval a nem csupán nehéz ész-táplálékokon élő tömegekre való hatás külső együtt-hatója. A részletek iránt való hajlandósága, melyhez az egyetemes szempontok iránt aránytalanul eltörpülő fogékonyság járult, csodálatosan gazdag és terjedelmes jogászi képzettséggel, valamint borotva-élű ítélőtehetséggel párosult. A közjogi elemzésekben Szilágyi magyarázatai szinte oly tekintélyvel ruháztattak föl, mint a büntető vagy polgári perrendtartás hiányainál a legfelsőbb bíróság döntvényei. Politikai működésének ez az elmélyülése az okok genezisének legalsó rétegéig hatolt. Olyan tölgy, melyet óriási gyökérelágazások erősítettek a földbe, s amely sudár, királyi törzset eresztett, melyen azonban szegényes, ritkás lombkorona zöldéit. Szelleme, miként személyes és politikai lénye, kérges, kemény, csaknem zordon. A gondolat kristálymagját nehézkes, gyakran esetlen és durva héjból kell kifejteni. E befelé gravitáló politikai élet és egyéni nyersség, mely ellenfeleivel szemben a maró és, brutális gúny hatalmas, noha kétélű fegyverét is bőségesen alkalmazta, félelmetes hírt, elismerést és valósággal sonverain tekintélyt biztosított számára, de egyzársmlncf Ainél kevesebb politikai rokon-érzést és intencióinak mínétjkevesebb megértését. Szilágyi, mint elsőrangú parlamenti gladiátor, sebeket adott és kapott. Az ő tőle származók azonban az öldöklő szatíra mérgével voltak fertőzve. Szinte azt lehetne ráfogni, hogy a széles csatornában ömlő s olykor ellaposodó szónoki

érvelésének főcélja nem az ellenfél meggyőzése, hanem megszegyenítése volt. Ilyenkor tisztán előttünk áll a bajvívó alakja: nem a nemzet vezéréé, ki a lélek és elme fenséges szárnyalásával kormányozza a tömegeket, hanem a spadassiné, ki vakmerően és kíméletlenül ver föl és rohan meg veszélyes hadállásokat.

Komprimálva politikai egyéniségét, azt mondhatjuk, hogy Szilágyi Dezső arcképe ama magyar államférfiak képcsarnokában foglal helyet, kiknek történeti jelentősége inkább kitűzött céljaikban, mintsem elért eredményeikben van. E szép ívben haladó pálya átmetsz étén egy negatív irányzat szembeszökő: a dinasztíával, helyesebben az uralkodó mögött egyre erősödő osztrák központosító politikával való összeütközésnek óvatos elkerülése, melytől komolyan féltette hazáját és a 67-es állapot. Tartott akár a katonai, akár a gazdasági téren minden percben fölrobbanható veszedelemtől. Azért szinte erőszakos módon állította szembe a magyar állam-eszmének Apponyi által képviselt külső expanziójával (katonai kérdések) amannak a létező politikai határokon belül való megerősítését és belterjes fejlesztését (egyházpolitika). Mintha azt sem vette volna észre, hogy a gazdasági elnyomás és kizsákmányolás egy idegen hatalom által a legtűrhetlenebb sors, ami egy nemzetet érhet. A függésnek legvégzetesebb fajtája, mely a nemzetet nem öli ugyan meg, de szükségképp nyomorékká teszi. Elnézte, hogy a szabadelvű pártpolitika minden vonalon meg legyen elégedve a stagnáló renddel, amint abban a magyar közélet egész mozdulatlanságában megjelenik előttünk. Egy egész emberöltő nyilvános életében alig találjuk nyomát a politikai fölfogás fejlődésének, vagy valamely intézmény átalakítását célzó erőfeszítés-

nek. Talán Szilágyi is észrevette, de ezt csak a vele sok tekintetben *equivalens* Apponyi és utóbb az ifjabb Andrassy fejezték ki, hogy ez nem önálló nemzeti létezés, hanem máról-holnapra ezer fúrfanggal és politikai meszterkedéssel meghosszabbított kicsinyes, vergődő élet. Később a maga politikai sorsából megtanulhatta, hogy ebben a keretben egy egész ember, egy hatalmas alkotó erő milyen áldozat és tehetségpazarlás árán érvényesülhet, vagy előbb-utóbb lehetetlenné válik. Innen van, hogy a Szilágyi által is védelmezett politikában oly kevés a megfogó, hódító, csillogó, eleven vonás.

Minden arra vall, hogy Szilágyi a nagy államférfiak anyagából volt gyúrva. Nála kevés külön politikai agyvelőt találunk a magyar státusférfiak hosszú és díszes sorában, élesebbet, áthatóbbat pedig egyet sem. A viszonyok törpesége meggátolta, hogy igazi mivoltát egy nagy földindulás fölszínre dobhatta volna. Akkor tűnt el, midőn a viszonyok szédítő változása kipróbálhatta volna akaratának hajlíthatatlan vasércét és elméjének tündöklő aranyát. Ezért van, hogy ez a robusztus izomzatú politikai értékünk homályos kontúrokban, szinte kérdőjel-szerűen lebeg a modern magyar történet eseményei fölött.

AZ IDŐSEBB ANDRÁSSY

PÁLYÁJÁNAK ELSŐRÉSZE

A magyar történelem újabb korszakának vezéregyéniségei közül egyedül a nagy külügyminiszter életrajza olyan szükséges forrásunk, amellyel a külföldi események folytonos érintkezésben állanak. Egyszer azért, mert az idősebb Andrássy története egyszersemind a kettős monarchia és 1870 óta Európa története is. Másodszor, mert az ő alakja a monarchia külső és belső politikájára nézve ma is gyűjtőkörhöz hasonlít, melyben korunk minden államférfia találkozik, s ahonnan ezeknek minden tevékenysége kisugárzik. Domináns egyénisége messze, a század határán túl is kiveti árnyékát, mert a keleti kérdés menetrendjét Európának minden irányadó tényezője ma is az ő megállapítása után számítja. Két évtized folyt le halála óta, de alakja vakítóbb fénysugarakat áraszt el a magyar közélet égboltozatán, mint valaha. Benne látjuk most is fajunk egész világra szóródó és átható politikai tehetségeinek revelálódását: talán Mátyás király óta az első magyar államférfiút, ki a képességeinek megfelelő téren mozoghatott.

A magyar politika a tizenhatodik század óta a félbemaradottság országa. Végigélt élet alig találkozik benne.

A magyar alkotás a töredékek világa; a megrekedt pályák, abbamaradt művek, lecsüggedt szárnyalások szegik a magyar politikai géniusz útját. Alig van magyar egyéniség, mely egészen leélte, munkáiban egészen kiaknázta magát. E rettenetes szárnyszegettségek között, Andrásyban a magyar nemzet világtörténeti energiája most egyszerre lobbant fel és új ösvényre sodorta a Habsburgok általános történelmi rendeltetését. Egyénisége szerencsés és szinte páratlan kivétel a magyar államférfiak tiszteletreméltó, de oly komor benyomást keltő történeti gallériájában Életrajzának, melyben a szerzőnek az új adatok rengetegébe elmélyedt figyelme egy íróművész artisztikus hatásaira törekvő képességeivel párosul, a magyar politikus iskolázottságához kell tartoznia. Így lehet a magyar emberre nézve ez a hatalmas mű több egyszerű irodalmi eseménynél: így lehet Freeman szerint a nagy férfiak élete erkölcsi és politikai lecke.

Wertheimer, Andrásy biografusa, a hőse alakját egy széles látóhatár és pompásan elhelyezett korrajz középpontjába állította. Azonkívül módjában volt hozzáférnie az eseményeknek földalatti gyökereihez ama rendkívüli adatbőségénél fogva, melyet a még fel nem használt nyilvános és magánlevéltárak készlete e korra nézve tartalmaz. Ez okozta, hogy könyve tele van kitérésekkel, zeg-zugosnak tetsző kanyarulatokkal, melyek látszólag egyenetlenítik és szétterpesztik, egyúttal azonban tágasabbá és rendszeresebbé teszik az életrajz lassan folydogáló vizének medrét. Emellett a szerző nem téveszthette szem elől, hogy munkáját a külföld számára is írta, melynek alkalmat adott szabadságharcunk és a kiegyezés korával megismerkednie és azt

világpolitikai szempontok mérlegére állítania. Az Andrássy-család történetének rövid érintését követi a közelebbi környezet leírása, s benne a nagy külügyminiszter ifjúságáé, melyet észrevétlenül, szinte egy szöktetett fénysugárral léptet elő az általános megvilágításból.

AndrassyGyula, a nagymúltú Andrassy-család idősebb ágából származott, fia volt a korán elhunyt Károly grófnak. Atyjától örökölte emelkedett gondolkodásmódját és azt a törekvést, mely Magyarország és Ausztria közt a monarchia mindkét részére üdvös összeköttetés helyreállítását tűzte célul. Anyjától szállott rá ennek reális érzéke, mely mindig a gyakorlatilag elérhetőkre irányította figyelmét, valamint rendkívüli temperamentuma és szellemessége, melyből utóbb hamisítatlan voltairei élcei és gyeptüzek gyanánt tovakigyöző aforizmái csapódtak le. Mint ifjú, szédítő gyorsasággal futotta meg önmaga körül a lélek ama körutazásának összes fázisait, mely sok rendszeresebb léleknél jóformán az egész első lusztrumot igénybe veszi. Széchenyi politikai befolyását Kossuth, majd Deák hatása váltja fel benne, de hatalmasan izmosodó egyénisége már korán függetleníti magát és öntudatába olvasztja ezeket a külső lelki adalékokat. A szabadságharcban való közepes jelentőségű részvételét a tavaszi hadjárat után egy nehéz és rendkívül exponált küldetése követte. Mint a Szemere-féle forradalmi kabinet követe Konstantinápolyba ment, hogy a portát jóindulatú semlegességre, esetleg fegyveres közreműködésre bírja hazája érdekében. Nagy reményeket fűztek az ő küldetéséhez. Hitték, hogy sikerülni fog a szultánt rábírni, hogy Magyarország érdekében kardot rántson. De ezek a várakozások hamis föltevéseken alapultak és

Törökország az adott viszonyok közt a cár miatt mocanni sem mert. Utóbb minden erejét össze kellett szednie, hogy a portánál megakadályozza Kossuth és a magyar menekültek kiadatását. Sajátságos véletlen hozta magával, hogy Andrássy diplomáciai pályája kezdetén ugyanazt a világpolitikai gondolatot szorgalmazta, melynek képviselőjében később — pályája delelőjén — legnagyobb sikereit aratta: tudniillik az orosz befolyásnak Jkeleten való ellensúlyozását. Már akkor is foglalkoztatta Oroszország, melyben valamennyi szláv elem kikristályosodási pontját látta. Russland ist sein Gedanke früh und spät, ahogy később egy német államférfiú mondta. 1849 után rá is a válságok és megpróbáltatások évei következtek. Ismeretes, hogy távollétében *in effigie* fölakasztották. Száműzetési évei nem henye szórakozásokban vagy tétlen meditációkban emésztődtek fel. Sokkal gondolkodóbb fő volt, hogysem legutolsó élményei iskolájából ne tapasztalásokban megérett férfiú gyanánt kerüljön ki. Küldetésének felcikázó képei s gyötrelmes betetőzésének repeső ihlete egy politikai tanulmányban fogamzottak meg, mely *Ausztria jelenlegi helyzete és politikája* címen 1850-ben a londoni *Ecletic Review*-ben jutott nyilvánosságra, s amelyben jövő politikájának mintegy irodalmi vázlatát készítette el. Ellentétben az egykori kormányzóval, ki mindig európai konflagrációkra gondolt, hogy ezek fellobbanásával sereg élén térjen vissza Magyarországra: Andrássy békés úton óhajtott helyreállítani az elkobzott alkotmányt. A forradalmi üzemekkel pedig végleg leszámolt, mikor édesanyja és testvérei közbenjárására amnesztiát kapva, 1857 őszén hazajött. Noha megmaradt a figyelmes szemlélő passzív szerepében, ki nyugodtan bevárja a maga ide-

jét, a dolgok odáig föjlődtek, miszerint nem kellett attól tartania, hogy a falusi élet személytelenségében óriás energiája a feledés betegségán sorvadjon el.

Bach hírhedt Rückbliékjében azzal kérkedett, hogy nincs ország Európában, melynek „kulturális fejlődése az egykorú világ bámuló szemei előtt gyorsabb és mélyrehatóbb folyamatot tárna föl, mint a magyar királyságé.” Hanem az osztrák Potemkin rendszere már ekkor recsegett-ropogott, s a végzetes olasz háború teljesen fölrobbantotta azt a politikát, melyet az ó-konzervatív magyar tényezők elővigyázatos udvari mesterkedései és főleg a Deák által követett szenvedőleges ellenállás aknáí már előkészítettek. Az októberi diploma valamelyest kétségtelenül enyhített a lelkek fojtó feszültségén és a fölledt viharhangulatokon. De csak annyit, hogy az önkényes uralom helyére az ó-konzervatív szellem lépett, mely megelégedve az országnak juttatott tágabb autonómiával, az 1848. törvényeknek csupán szociális eredményeit ismerte el. A helyzetváltozás egy beavatott politikus szerint azt jelentette, hogy „az élet vendégszerető asztalához múmiákat hívtak meg.”

Az 1861. évi országgyűlésen Andrassy már Deák vezérkarához tartozott, kinek a parlamenti viták alatt új szempontokban bővelkedő, pompás gyakorlottságú segéde volt. Míg Deák szigorúan törvényes és magyar közjogi álláspontból mérlegelte, Andrassy inkább a nemzetközi politika távlatából világította meg a kérdéseket. Politikai bölcseletébe gyakran szórt szét velős, találó ötleteket. „Ti — mondta egy alkalommal egy ó-konzervatív összejöveten — úgy cselekesznek, mint a kuruzslók, akik midőn valakinek a keze beteg, először a kissujját vágják le, utána egy másikat,

azután egy harmadikat. E közben a baj tovább harapózik s a vége az, hogy megöli a beteget. Holott mindjárt azt kellett volna mondani: Eddig van a baj, eddig kell a kezét levágni, de fejünkkel állunk érte jót, hogy azután a test többi része épen marad.” Ezt az alapos műtétet végre is ő hajtotta végre, miután kitért az elől, hogy munkatársainak egy részét ó-konzervatív tagok közül válogassa. Átlátta, hogy ily természetellenes politikai vegyület a pusztulás csirája lett volna kormánya kebelében. De hosszú és tövises pályautat kellett bejárnia, míg a célponthoz érkezett. Előbb az októberi diploma, a februáriusi pátens, a provizórium és a felfüggesztési manifesztum különböző etappe-jait kellett megtenni és a königgrätzi vereséget elszenvedni, míg a dualizmus lobogóját kitűzheték. A koronázás Andrassy élete küzdelmesebb felének, melyben szizifuszi fáradsággal a követ a hegytetőre felgördítette, záróköve. Ha forradalmi vergődések még imitt-amott elő is fordultak, az energikus nemzeti kormány ezeket számbavehető ellenállás nélkül nyomban elfojthatta. Egy osztrák államférfiú pedig ezt a kijelentést tette: A kiegyezési törvény szentesítése után szakítani kell azzal az eszmével, hogy az államok égboltozatán a monarchia oly körben forog, a melynek csak egy középpontja van. Mert mostantól kezdve szabályszerű mozgása az elipszis alakját veszi föl és két középpontja lesz (Bécs és Budapest).

Beust, Belcredi, Erzsébet királyné és különösen Schmerling szerepe azok a periférikus gyújtópontok, melyek körül a megfelelő politikai időszakok eseményei keringenek, de a szerző soha szem elől nem téveszti a középponti főalakot, mely állandóan a főérdeklődés és

a folyvást örvénylő történeti változások tetőpontján áll. Látjuk az akadályoknak és küzdelmeknek, az elcsuszamlásoknak és sikereknek folytonos gördüléseit a kiegyezésnél ütköző politikai és történetfilozófiai elemek működésében. Látjuk, hogy milyen rettenetes erőfeszítéssel járt a régi Ausztria zelótáinak legyőzése vagy háttérbe szorítása az 1868. évi védőerőtörvényben, a horvát kérdésben, Fiume visszacsatolásában, a határörvidék jogi helyzetének szabályozásában, az új dualisztikus hatalom névkeresztelőjében és kiváltképp magában a kiegyezésben, melybe Andrassy a leglelkét adta. E törvények és alkotások vakolatába, mint a középkori várfalakéba, az ő szívének vére volt belevegyítve. Az eddigi kísérletek „sikertelenségének marazmusa” után, ahogy egy osztrák parlamenti vezér az eddigi rendszereket gúnyolta, az erőgyűjtés és állandó eredmények korszaka következett, mely hamar érezte hatását a külső politikában is. Sokat tett ebben az uralkodó és a legelső magyar tanácsosának jó viszonya. Az uralkodót eddig olyan miniszterek környezték, akik a trón előtt soha sem mertek kellemetlen igazságokat tartózkodás nélkül elmondani. Most egészen új dolog volt rá nézve az olyan tanácsadó, aki mit sem törődve állásával, a királyi kegyenél többre becsülte az állam jólétét. A királyra, ki maga is a nyíltság és lovagiasság mintaképe volt, nagy vonzóerőt gyakorolt a szokatlan jelenség.

Legérettebb és legragyogóbb eredményei túlcaptak a kettős monarchia határain és nemzetközi szférák magaslatára emelkedtek. A magyar közjogi ellenzék akadémikuskodásai nem feszélyezték abban, hogy az erejét visszanyert Magyarország egész politikai súlyát ne

dobja a diplomácia serpenyőjébe, de mindig a kellő órában. A politikát egy csomó állandó erőhatásnak fogta föl, melyet az ügyes államférfi előre lát, sőt előre megérez. Egy-egy probléma sokáig érlelődött benne, míg aztán a magasan járó intellektus felhőzetéből kicsapódó villámsebes elhatározás azonnal tevékenységre ösztökélte. Ilyenkor könnyen verte a korona tanácsában a nagyrangú előítéleteket és a föllengző közepszerűségeket, amelyeknek megszemélyesedését Beustban és Hohenwarthban látta. Megbuktatta 1870-ben az utolsó osztrák kancellár francia-barát politikáját (*revanche pour Sadova*) és a Hohenwarth föderalista terveit, melyek veszedelembé sodorták volna a meg sem szilárdult dualisztikus épületet. Egészen különleges államférfiúi szemszervezete volt, mely mennyiségtani igazságok dedukálását látta ott, hol mások csak sejtettek és találgattak. Mikor eltökélte magát, a tanácskozáson egy gép hideg nyugalmával beszélt, a tökéletesen uralt hang jelentéktelen nuanceaival, melyeket egy-egy finoman és előkelően elejtett attikai só fűszerezett. Mikor itthon arra ösztönözték, hogy tettelesen beavatkozzék Ausztria belső dolgaiba és a vajúdo föderalizmust buktassa meg, ezt felelte: „Odaát oly pohárból készülnek inni, amelyről azt hiszik, hogy tokaji van benne. Ha már most én — így folytatta — aki meg vagyok róla győződve, hogy az az ital karcos, ezt nemcsak megmondom, hanem el is veszem szájuk előtt a poharat és földre öntöm a tartalmát, azt kockáztatom, hogy teljes életükben oly véleményen lesznek, hogy tokajitól fosztottam meg őket. Kell tehát, hogy valami kicsit kóstoljanak belőle és maguk győződjenek meg az ital minőségéről.”

A Hohenwarth-féle kísérletek kudarca egyúttal Beust gróf bukását is jelentette, ki kapkodásával és folytonos politikai hintázásával ő felsége előtt is hitelét veszítette. Andrassy már első találkozásánál (1866. dec.) kiismerte őt s az volt a véleménye Beustról, hogy a dolgokról a legkisebb fogalma sincs. Könnyelmű, hiú, eszes, de belátás nélküli embernek tartotta, ki — ha más nem segíti — okvetetlen úgy el fogja veszíteni ezt a monarchiát, mint elvesztette a másik országot (Szászországot). Beust előbb fölbátorította a cseheket trialisztikus követelözésekre, s csak mikor látta a felidézett kísértetet, rettent vissza és most már minden erejével Hohenwarth megbuktatásán fáradozott. A csehek dolgát azonban csak Andrassy állásfoglalása pecsételte meg, ki bebizonyította, hogy Hohenwarth terve szerint a monarchia két államának atomjaira kellett volna szertehullaniok. A jövődőtől önálló cseh királyság, tiroli hercegség, dalmát királyság és sziavon királyság alakulását várták. Galiciát pedig kissé borzongatni kezdte Csehország önállása és az az eshetőség, hogy a csehekkel szemben függő helyzetbe juthat. A szláv mozgalom — mint lapjaik írták — a birodalom mindkét felére ki fog terjedni. Ereje *odaát a magyarizmus* előjogai ellen fog irányulni, a mely végre is örülhet, hogy ha menedéket találhat a képviselője (Andrassy) által most annyira megostromolt föderalizmusban. Hogy a szláv túlsúly mit jelentett volna az egyébiránt is centrifugális kóválygásokban bővelkedő magyarországi nemzetiségek számára, az igazán nem volt prófétai dolog előrelátni. Ha a magyar miniszterelnök tétlen szemlélője marad a dolgoknak és nem teszi meg idejekorán a magáét, akkor a szláv áradat rombolva tört volna be Magyarországra

és tovasöpörte volna — Oroszország erejével — a magyar hegemoniának a dualisztikus szerkezeten nyugvó pilléreit.

Az események logikája követelte, hogy Beust helyére, ki a monarchiát állandó válságokba sodorta, Andrásst állítsák. A szász *aventurier* azonban gondoskodott, hogy torlaszokkal rakja el a rettegett vetélytárs előtt a bécsi Ballhausplatz felé vivő utat. De ezek a fáradozások hiábavalóknak bizonyultak, mert annál hangosabb sajtólárma keletkezett, mely szüntelen a magyar miniszterelnök növekvő jelentőségét emlegette. A porosz nagykövet azt jelentette Berlinbe, hogy Beust napról-napra éppen annyit veszít befolyás és tekintély dolgában, a mennyit Andrásy nyer. A Pontus-kérdésben már a magyar miniszterelnök üzenete diktálta a külső politikát. Az óra ütött. O ki a magyar glóbuszt sohasem akarta elhagyni, így írt: „Egy dolog előttem világos, hogy nékem a Beust állását elfoglalnom csak akkor válnék kötelességemmé, ha egyszer az egész birodalom meggyőződött arról, hogy egyéb mentség nincsen. Ily föltétel alatt talán meg fognak bocsátani még egy magyarnak is, ha őket megmenti.” 1871. nov. 8-án a magyar államférfiú elfoglalta a Kaunitzok és Metternickek örökét.

Az elítélt felségárulótól a külügyminiszteri székig — Andrásy pályafutásának e két határjelzője között, a hatalmas változások mekkora tömegét foglalja magában a monarchia története. E műből, amely teljesen méltó tárgyához és alakjához, megtanultuk, hogy a magyar föld gazdagabb, mint a milyen volt Andrásy eljövele előtt. A kiszáradt föld politikai rétegeiben most csak harasztok növekednek nagy fák helyett. Ami

azonban e kopárságban tünedezik, talán nem fog egészen eltűnni. A magyar mezők pihenhetnek és egy ideig ugaron heverhetnek. A mag el van vetve. A köd terjedhet s az ég szürkén, fénytelenül párába borulhat, mert a nap, melyet ennek a férfiúnak alkotása jelent, ma is fénylik a magyar égbolton.

BEÖTHY ÁKOS

„1849-ben — úgymond Taine — huszonegy éves koromban nagy zavarban voltam. Minthogy nem tudtam, mire szavazzak, roppant kerülőt kellett tennem, nagy megerőltetéssel. Húsz évig kellett a levéltárakban dolgoznom és tíz kötetet megírnom, hogy megtanuljam azt, amiről a legutolsó falusi politikus azt hiszi, hogy veleszületett tudománya.” Taine azon fáradt, hogy hatalmas művében felboncolja a nagy forradalom hőszait, s a boncoló asztalon közszemlére rakja ki e rothadt szíveket és kóros agyvelőket, és végre az akasztófára szegezzon minden jakobinus dögöt.

Az elmélkedésnek csaknem hasonló erőfeszítésével s a magasra törő energiának hasonlóan tragikus nagyszerűségével, de a nemzeti válságok kevésbé rezignált tanulságával indult el történetírói pályájára álmagyar közélet pragmatikusa, Beöthy Ákos is, hogy a saját politikai meggyőződését alátámassza a változhatatlan történeti okok piramisával. Az örök igazság keresésének szenvedelmével, amit a régi görögök találóan neveztek *theia mania*-nak, bár a pártembernek kisajgó akcentusaival fogott feladatához. Mily eszmék és politikai nézetek adtak irányt Magyarországnak alapvetésének és

átalakulásának, vagyis saját kedvelt kifejezése szerint, miből állott az épületnek anyaga és kik voltak az építőmesterek?

Halála megakadályozta, hogy a magyar államiság fejlődéséről és küzdelmeiről írt nagy szintetikai összefoglalása után kivonja a tárgyiasodott eredményeket, s eképpen világosan láttassa a köztük és politikai életének sommázata közt nyilvánvaló összefüggést. Arra vállalkozott, hogy egy bámulatosan sokoldalú és széles történeti bevezetés alapján felülvizsgálja és leszűrje a 48-iki átalakulás értékeit és egy rendszeres történeti evolúció menetrendjébe illessze. Tanulmányai okozták, hogy a politikában oly harcias, sőt epés férfiú kegyeletesen, sőt — mint mondja — „szent borzalommal” járta a történelem avarját és megóvta tanítómesterének, Taine-nak komor, kiszáradt, velőket hasogató szkeptikus bölcselkedésétől, melynek ítéletével a nagy francia átalakulás eseményeit és vezéreit sújtotta.

Beöthy Ákos egyénisége nem magában felbukkanó tűzhányó, hanem folytatása és kiemelkedése a régi magyar politikusok hegláncának. Utolsó mohikánja a negyvenes évek tisztas, eszményies gondolkodású, kissé szószéki szabású szabadelvű világának, mely századokon át vezette a vármegyékben és országgyűléseken az ország ügyeit, keresztülvive a nemzet utolsó társadalmi átalakítását és megharcolva függetlenségi harcát. Ez az osztály, melytől egyes hibái mellett sem a politikai vezetés tudományát, sem szociális önzetlenségét elvitatni nem lehet, a magyar társadalom egyöntetű fejlődésének nagy kárára kipusztult, miután legnagyobb történeti feladatát, az új Magyarország bizonytalan stílusú épületének alapját megvetette. Utolsó képviselői a kilenc-

venes években tűntek el egymás után a közéleti arénáról, s velük csaknem hagyománytalanul ment veszendőbe az a politikai, irodalmi és gazdasági ideológia is, amelynek legutolsó megszemélyesedése Beöthy Ákos nemes, komoly, de már olykor fanyar, máskor ismét rugékony és mindig tartalmas stoicizmusa volt.

Érdekes, hogy ennek a történeti középosztálynak gazdasági elbukásával párhuzamos a magyar társadalom belső szétesése, sok értékes erkölcsi erő elpárolgása s a politikai jellemesség szétmállása is, ami az utolsó évek némely végzetes aberrációit okozta. Beöthy Ákosnak módjában volt látni már az ő politikai működésének utolsó éveiben új belső energiák lüktetését, egészen más ideálok és jelszavak máglyáinak lobogását, melyek minden húst fel akartak emészteni, mely az Ő elméletük ellen lázadt. Érezte, hogy a közel jövő nagy problémáit a nemzeti ideálokat elhomályosító nyers és forró osztályharcok töltik be, s a magyar közélet egy teljes tengelyelforgással neki idegen isteneket adorál. Láta osztályának összeomlását, amely a legnagyobb fájdalommal töltötte el és fokozott kedvetlenséggel nézett a jövő elé. Hovatovább érezte, hogy a politikai fogalmak ama bizonyos körülkerített mezősége, melyen — mint politikai lény — élt és működött — írószobája kedvelt olvasmányai közé zsugorodott. Ingó sajka lett a toronymagasságra csapkodó habok között.

Az a tél, mely ennek a sajátságos politikai szemhátnak tetejéről tekintett rá, mint jéglavina zuhant a szívében folyvást kitörni készülő tűzokádó hegyre. Innen származott lelkének keserű harmata, mely életének minden emlékével együtt sűrű szikraesőben sziporkázott arra az irodalmi elhatározására, hogy megírja a vár-

megyei uralom egész rendszerének s a *populus Werböczi-anus*-nak védelmét. Neki is, mint Danténak élete végén el kellett tévednie és sötét erdőségbe jutnia, hogy megtalálja rendeltetését. Ezért bélyegződött erre a munkára egyáltalán gondolkodásának lázas nyugtalansága az elrendezés nyugodt architektúrájával, epés lényének forró hullámmása a magyar történelem csillogó sugaraitól átrezgett szomorúságával. Erezzük, hogy a sorokból kitekintő szemek tágranyilt mélázása mellett valami elfojtott izzás van itt e könyv levegőjében, mintha a hangulat homályából az a jáspistál izzana ki, melyben a magyar államiságnak szent grálja sugárzik.

Noha könyvében is nyomatékkal jelentette ki, hogy a gyakorlat kineveti az elméletek logikáját: a személyek az ő történeti jellemzéseiben legelső sorban a politika körrajzai és árnyai. Kétségtelen, hogy megfigyelései átértettek. A magyar történelem keresztmetszetén néhány olyan ponton is megakadt a szeme, ahol mások előtt látszólag csak üres események vázai heverték, hogy egy-*pár céhbeli történész* terméketlen kritikája nesztelenül rágódjék rajtuk. Azoknak, akik *sub specie aeternitatis* tanulmányozzák vagy írják a magyar történelem pragmatikáját, messzemenő indításokat adott. Itt-ott a szavakból rejtett tüzek lobognak ki vakító felragyogásokban, majd hirtelen kialvásokban. A szép és körvonalazott eszmék derült és egyenletes világosságát gyorsan, de roppant erővel odavetett jelenetek váltogatják, melyeknek nagy vonalaiba ezer részlet van beletemetve. Előadása helyenkint villámcsapásos: foltokat rak egymás mellé, viszonyít egymáshoz és old fel egymásba, melyekkel felizgatja és termékeny elmélyedésre készíti történelmi képzelőnk. Az irodalmi és politikai képességek össze-

kovácsolása és rendkívüli nagy olvasottsággal való köszö-
rülése egy kétélű judiciumot hozott létre: a politikus
és történetíró folytonos belső vívódásaiban, melyek gya-
korlati politikájában is érezhető rezgéseket okoztak.
Ezek a politikai működésében kergetőző lélektani ellen-
tétek a történetírásban is némely sajátságos, sőt forra-
dalmi, de nem egészen igazságos következtetésekre
csábították. Egyszóval, az irodalmi és politikai természet
elegyítése nem bizonyult mindenhol szerencsésnek.

Pázmányt, Széchenyit, Görgeit új, terjedelmesen meg-
okolt, de mégsem objektív bírálat messzelátójával vizs-
gálta, mert valamennyit egyetlen attitűdében rögzítette
meg. Pázmányt a papi stréberek szomorú mintaképe-
nek mondja, ki akadékoskodó és kicsinyes egyházpolitikája
miatt képtelen volt partnerének, Bethlen Gábornak
messzeágazó céljait megérteni. Széchenyi alakja úgy
állt előtte, mint egy hatalmas tölgy, melynek őserdőben
van a helye, amelyet azonban egy finom virágtartóba
helyeztek el, úgy hogy a terjedő gyökerek szétrepesz-
tették a törékeny keretet. Egyéniségének problémáját
nem utalja ugyan a pszichiátria körébe, mint Grünwald,
mégis arra következtet, hogy az emésztő körülmények
miatt és abban a nagy versenyfutásban, mely a negy-
venes években az első helyért folyik (Kossuth és közte),
nemcsak hogy a díjat nem nyeri el, de egyszerűen le-
törik. Szerinte Széchenyi abban a fogyatkozásban szen-
vedett, hogy szellemi erejét nem tudta állandóan egy
pontra irányítani, hanem ide s tova ugrándozott. Művei-
ben is hiába keressük a rendszert, az érvelés teljességét
s az eszmék összefüggését. A reális, vagy inkább op-
portunus szellemet követő magyar vezérférfiak kritiká-
jában azonban rettenetesen lesújtott Görgeire, kit bár

fölmentett a hazaárulás vádja alól, de a nemzeti idealizmus nevében a legsúlyosabb kötelességmulasztásban marasztalja el, mint Bazaine-t, hazája s a katonai becsület ellen elkövetett bűnös mulasztások alapján. Szemérveti az összinteség hiányát, a féktelen hírszomját, a a nagyzási hóborthoz hasonló önbálványozást. Fogyatkozásai okául pedig a pozitív elemek teljes hiányát állapította meg úgy elméleti képességeinél, mint érzelmevilágában. Nem mindenütt ilyen pártatlan és szigorú cenzor. Elfogadtajvjacaulaynak ama tételét, hogy nem lehet kívánni, hogy az emberek erényesebbek és jobbak legyenek, mint koruk és környezetük. Tagadhatatlan, hogy a dolgok bölcseletén Beöthynél némelykor úrrá lett a szavak bölcselete, a magyar közjog nemzeti talmudja, vagy éppen és leggyakrabban a politikusnak túlhajtott és koncentrált képzelete. Úgy tetszik, mintha egyes politikai irányokra nézve idioszinkráziában szenvedne, s mintha egyes dolgok megértésére a benyomások és kifejezések csatornái be lennének dugulva nála. Senki sem ostorozta tüzesebb nyelven a pártoskodás elfajulásait, a terrorista kisebbség által szervezett obstrukciós fürgetegeket, melyek — mint bizonyította — a lengyel nemzetet is a bukás szélére sodorták. E tartalmas komolyságú ítékezésnek sajátos destillatuma gyanánt mégis a legelső alkalommal élére állott azoknak a mezei kuruc hadaknak, melyek Széli Kálmán kormánya ellen szilaj nekilendüléssel szították a sok tekintetben könnyelmű és túlzásaiban éretlen parlamenti viharokat. A pragmatikus gondolkodó, a leszúrt tudású férfi, a nagy pipájú kevés dohányú magyarok obstrukciós vezére lett. Hányszor ismétli Sallustiusnak a következő találó mondatát: „Sok- nagy álladalom azért ment tönkre,

mert egyik párt a másikat mindenáron le akarta gyúrni, és mindenekfölött a legyőzötteken kívánta bosszúját tölteni.” Eme belső ellenmondások ellenére némán hajolunk meg előtte, mikor könyvéből vagy politikai pályájából a gyűlölet, az elfogultság pátosza vagy a megvetés ridegsége csap felénk.

Politikai szereplése, valamint történetírói meggyőződése hevítő elektromos áram gyanánt folyt szét idegrendszerében. Innen származott természetének cholérikus mivolta, jellemének harcos, feszes, csaknem rideg erőlyessége. Úgy látjuk, hogy arckifejezése kemény, csupa némaság s elfojtott keserűség, de egyszersmind csupa eszményi szárnyalás, ha az ország érdekéről van szó. A magyar államiság történeti függetlensége volt az a nagy mágnes, mely szívének minden nemes fémét magához vonta.

Azt az energiát, amit a közéletnek adott, a történetirodalmi munkásságából vonta el. így is csodáljuk hanyaszorgalmát az anyag összegyűjtésében, elméjének luciditását az elemzésben és logikai levezetésekben, helyenkint tollának festői hatalmát. Megannyi gránitömbök ezek, hasonlók azokhoz, melyeket Machiavelli firenzei történetének élére állított. Igaz, hogy ezzel szemben a munka egészének nincs meg a harmóniája és arányossága. Az anyag sok helyütt darabos, fogyatékos, nyers, ismétlődő: egyes részeiben a történeti kritika lírai ömlengéssé nagyzolódott, vagy ódái magasságba emelkedett, bár sohasem velős történeti megokolás nélkül. „Kétségtelen, — úgymond egy helyen — hogy úgy Széchenyi, mint Deák mindörökké a nemzet kegyeletének tárgyai fognak maradni. De ez a kegyelet nem fog nőni, nem általános természetű, s inkább a reflexiónak,

a meggondolásnak folyománya. Kossuth kultusza azonban folyvást emelkedik, s oly általános természettel bír, mely összekötő aranykapocsul szolgál a nemzet minden osztálya és rétegei között. Állami és nemzeti függetlenségünk nagy gondolata mindig az ő nevéhez fűződik elválaszthatatlanul: belőle meríti az ifjú a lelkesedést, az eszmények kultuszát, belőle a férfiú az elhatározást, a kitartást a küzdelemre, mely a nemzet életének örök törvénye.” Tanulmányai — Riedl Frigyes szép metaforája szerint — eredeti kitekintések egy ismert tájra, melyet talán mások fődöztek fel, de szépségüket: a történeti nagy rugókat talán ő látta tiszta világon. Stílusa sem sima felületen halad, hanem dombjai, völgyei vannak, telve egyenetlen, szeszélyes, zeg-zugos auxézisekkel, helyenkint rétori, pongyola vonásokkal.

Műve, mellyel magának ércnél maradandóbb emléket állított, mégis át fog nyúlni messze túl a század korlátján. A fény- és árnyplasztikának minden részlete belevész abba az egységes, lelket emelő benyomásba, melyet művének: s ebben politikai krédójának olvasása ébreszt bennünk. Hálával ismerjük el, hogy ez a puritán, lelkes és szerény férfiú a magyar államiság fejlődésének és küzdelmeinek történetbölcseletével, egyzersmind saját meggyőződésének irodalmi megokolásával ajándékozta meg nemzetét, melyet nálánál senki jobban nem szeretett!

Bizonyára nem amaz alakok közé tartozik, akiből, mint a mozaik drágaköveiből, összealakul a történelem, amelyek a néplélek legendákat ontó humuszában teremnek. De minden bizonnyal ama szintén nem csekély értékűek közé, melyek, mint a harmat a napot, a csepp

szerénységével, de a gyémánt tüzével és szikrázásával csillogják vissza a történelmet. A kerepesi temető sír-
emlékének búsuló férfialakja hű érzékítése ennek az
erős meggyőződésű politikusnak és történetvizsgálónak,
ki a harc tüzéből lépett át az örökkévalóságba. Hatal-
mas kardját kezén nyugtatva, végtelen fájdalommal
támasztja jobbjára szép magyar fejét. Mintha csak azon
gondolkoznék, miért kell éppen akkor elvesztenie ennek
az országnak a vezéreit, mikor az ő lelkük gyújtogató
tüzére a legnagyobb szükség volna?

KÁLLAY

A múlt század politikai számadásainak rendezése közben a magyar történetíró sokszor kénytelen az osztó igazság mérlegén devalválni a zajos, ámbar nem hosszú idejű sikereket és másképp értékelni azokat a mély és halk egyéniségeket, akik mellett a saját nemzedékük bizonyos hűvös tisztelettel haladt el. E férfiak rendszerint oly magaslatokon állottak, ahova untak utánuk járni, valószínűleg azért, mert meredek volt a följárás. Napjaink politikai vezéreire gondolva, nem képzeljük, hogy az idő meghamisítja a méreteket a jelenkor rovására. Kellemes, egynapos életű virágok leplezik a magyar ugar politikai terméketlenségét. É földön, mely nagy halottjai közül Kállayt csaknem legutolsónak szólította kebelébe, már csak néhány sudárfa áll és még pompás árnyékukkal valahogyan takargatják a gyümölcstelen barázdákat. Viszont csak az idő adja meg a távoli szempontokat, melyek egyazon síkon mutatják az egymással összehasonlítható valamennyi szereplőt. Talán nagyon közel állunk KállayBenjamin történelmi befolyásának szférájához abban, hogy működésének befolyását a történelmi megállapítás szilárd halmazállapotában rögzítsük meg.Dejusson eszünkbe: elmúlt az abszolút csend is, mely Vogué megfigyelése

szerint a nagy emberek halálának napját követni szokta, hogy azalatt leteljék eszméik megfogalmazásának ideje.

Kállay pályafutásának minden állomásán az értelem erejének és az akarat energiájának amalgámját képviselte, melyet — legalább ilyen veretben — az új Magyarország egyetlen férfia sem szárnyalt túl. Előkelő hivatalában örnek gondolta magát, kire a monarchia, kiváltképp pedig nemzete a lelkét bizta: Thallóczy gyönyörű hasonlata szerint a magyar nagyok fenyesében szélről álló sudár az erdőnek azon a szegélyén, mely védtelen volt. Bosznia építésének e fáradhatatlan demiurgosza kétségkívül egyike ama vashól alkotott természeteknek, kik pusztán közeledésük által rezgésbe hozzák a delejtűt. Ez a vastartalom mindig ellátta kellő súllyal az ő működését. Belgrádi főkonzulágától bosnyák királyságáig a keleti politika e megszemélyesedett tárházában a hallgatag erőnek egy súlyos darabja állott résen a veszélyes ponton s a szomszéd nagyhatalom erkölcsi és politikai felsőbbségét azért érezték a Néva partján is, mert Kállay képviselte. Ő tudta, hogy keleten csak az a hatalom bír tekintéllyel, mely hatását közelebből érezteti. Ott, hol a görbe utat tartják egyenesnek, ez a magyar autarcha a nyugalomnak és állandóságnak oly elemét teremtette meg a Balkán félszigeten, melyet a folyvást elomlóban, vagy alakulóban levő népek idáig nélkülöztek. Emellett meg volt benne az a tulajdonság, melyet Bacon száraz világosságnak nevezett. Mikor 1868-ban keletre ment hivatását teljesítendő, fájt lelkének elválni barátaitól, kiszakadni a magyar földből és félreállni az alkotmányos küzdelemnek színhelyéről, hol egyedül termett borostyán a népszerűség és dicsőség gyökereiből a politikus számára. De tülesett lelkének

háborgó lázán, bár elszakadása első éveiben még gyakorta „betegítette halvánnyá az elhatározás természetes színét a hamleti töprengés.” Ki tudja, mi vajúdíhatott e lélek titkos rekeszeiben, hányszor vágyakozott le a hegyről, hol mint a magyar hatalom előretolt őrszeme vigyázott az Alduna mentén, mennyire átérezhette a reges Pygmalionnak szenvedését: az ideál elérhetetlenségét! Andrassy fölött mondott akadémiai emlékbeszédéből kit ne illette meg a magyar melancholia nagyszerű komorsága ezekben a vallomásokban: „Nincs szívósabb érzés azon hitnél, hogy meghíúsult vágyunk egykor még teljesülhet. E hitből fakad az a hatalmas ösztön, mely annyszor még *reménytelen* kísérletekre is indítja az embert.” Kállay nem volt barátja a közjogi ritualizmusnak. Egész életében halkán gondolkozott. Mindamellett nemcsak az előzményt látjuk, amiből kiindult és a következtetést, amire eljutott, hanem az utat, amelyen áthaladt. Az arisztokrata lélek, sőt a turáni úr zománca csillogott egész habitusán e kemény férfiú egyéniségében, mégis sejtjük, sőt látjuk a lelki fjordok mély és fájó mozdulatlanságát. Ámbár erősebb volt, semhogy le ne bírhatta volna az elismerés és népszerűség utáni vágyakozását, mégis emberibb, semhogy nélkülök mindvégig megtarthatta volna lelki rugékonyságát. Egy szépséges tölgy vagy inkább szomorúfűz a nagy magyar alföld szántásából, melyet a sors intézkedéséből a boszniai Karsztok szikláira ültettek át. Rostand képe jut eszünkbe a Sasfiók egyik jelenetéből:

Mikor az ifjú fát
 Kiássák gyökerestül s más földre teszik át:
 Nedvében elviszi morajló erdejét,
 És ő is szenved, ő is meghajtja fejét
 Ha testvérei távol szenvednek.

A magyar föld mindvégig megőrzi a nagy szomorúságok vonzóerejét. Aki köztünk legboldogabb, még az is sirat a lelke mélyén valami elvesztett dolgot, talán olyat, amit soha sem ismert. Ez a nemzeti buskomolyság, a történelemnek ez a zenéje, melyet csaknem négyszáz év óta énekelnek az alföldi róna aratói. Kállay lelkében is konzonáns rezdüléseket okozott. E lírai és terméketlén politikai természetén azonban egy gránitjellem és hidegen számító elme uralkodott; elfogadta a kiegyezést, melyet minden tekintetben egymásra utalt erők állandó egyensúlyának tekintett. Szívének néhány húrja el is szakadt, míg az egykori Ráma királyság prokonzula lett. Politikájának bölcséletét eképen fogalmazta: Ott, hol a magyar faj zöme él, az Alföld tágas rónáin, végtelen messzeségbe hat el a tekintet. De időről-időre felszáll a délibáb és csodálatos tüneményeket varázsol élőkbe oly élethűen, hogy gyakran igaznak véljük a csalóka képet s megfélelkezünk a távoli, de való láthatárról. A politikában semmitől sem kell inkább tartanunk, mint e sajátos magyar tüneménytől. A természet elfogulatlan, messzelátó tekintettel áldotta meg a magyart, de olykor elveszti a valóság érzetét és elmereng a látszat képzetén. A délibáb hatása ez. Ilyennek tűnt fel előtte is, valamint mentora, Andrássy előtt is a közjogi ellenzék politikája: a lehetetlennek a követelése, mely pusztá tagadásra vezetett. Nem akarta, hogy a magyart is elérje a kis népek végzete, melyek csak annyiban bírnak némi jelentőséggel, amennyiben hatalmasabb államok versenyében mint ballasztok szerepelnek. A magyar faj felsőbbisége és uralma s ezen az alapon a monarchiában olyan politika kierőszakolása, mely állami és gazdasági érdekeinknek megfelel: volt a hitvallása, melynek ágazatait Andrássy

lángelméje fejtette ki előtte. Kállay, a *raison* tehetsége, azonban oknyomozását is adja ennek a törekvésnek. Az a hatalmas folyó — úgymond — mely annyi földet átszel és összeköt, a vágy, mely északról délre tereli a népeket, a kétségbevonhatatlan fölsőség, melyet a nagy síkságok lakói gyakorolnak, a Balkánt körülömlő tenger varázsa, végre az a körülmény, hogy ott egységes nagy állam soha nem alakult s a szüntelen dúló meghasonlás és gyöngeség mintegy kényszerű beavatkozásra ingerelt: — mindezek együttvéve teszik amaz okok tömegét, melyek keleti politikánkat kezdettől fogva meghatározták. Ezzel szemben mindketten világosan látták Ausztria eddigi keleti politikájának hiányait: tartózkodás a török birodalom belső ügyeibe való avatkozástól, lemondást a a terjeszkedési vágyakról apróbb szomszédsági szolgálatok fejében s a Porta hajlandóságának megnyerése céljából a török integritás eszméjének fentartását.

E két magyar ingenium vetette meg alapját a monarchia legutolsó európai helyezkedésének és levonta a kiegyezés külső politikai következéseit. Andrassy és Kállay között tehát meg van az az elvont hasonlatosság, amely szükséges, hogy az ellentétek annál élesebben szembe-tűnjenek. Andrassy a gondolkozó, Kállay a végrehajtó; Andrassy a cikázó, szaggatott ötletek, Kállay a mélyen és tüzetesen átgondolt rendszernek az embere. Andrassy a politika nagy vonalait, a politikai kapcsolatnak mintegy ormait látta, bizonyos eszményi ködben ugyan, de mégis éles körvonalakban, melyek összpontosultak az ő szemgolyójában. Kállay a részletek szakértője, a keleti kormányzás specialistája. Nem érte be azzal, hogy történeti műveiben összehordja a balkáni társadalom ábrázatának szétszórt vonásait, hanem bizonyos szörszálha-

sogató kérlelhetetlenséggel szedte szét azokat a végső alkatórészekre. Exponált állásában nézett, hallgatózott, megvéste a képet és megrögzítette a vizshangját annak, amit látott és hallott. Andrassy a folyvást virágzó áprilisi lélek, a politika kártyaasztalánál, hol mindenki szorong és kételkedik, ő a mosolygó és biztos kártyás, akinél a véletlen kegye, mely mások kezéből kisiklott, rabbá lesz és saját vakmerőségének szolgája. Kállay a pedáns és tiszta intellektus: az adminisztráció tudós gépészmérnöke, kit egy új gyári üzem élére állítottak, melyben tanulmányozza valamennyi gép szerkezetét és keresi a középponti motort, a szláv erők e láthatatlan forrását. Ott, hol az előbbinek éles politikai szimatai voltak, Kállay ténybeli adatokkal bizonyított. Andrassy-nál egész munkássága alatt sejtjük az államférfiúi divináció ihletett állapotát, melyből gyorsan, szinte öntudatlanul patakozott az eszmék, mint az égő máglyáról a szikra, ha megbolygatták a tűzét. Kállaynak egész történetírói működése, mintha egyéb se volna, mint az Andrassy-féle keleti politika történeti pragmatikája. A viszonyok bírálatában sehol sem alkalmazott fennhéjázó nyugat-európai mértéket; így képződött benne az a politikai éleslátás, amely a Balkán világában lefolyt és lefolyandó tünetekre nézve mintegy *látóvá* avatta őt (Thallóczy). Kállay mindenütt a történelem komoly hangján szól a szerbek iorTénétébéh. A stílus esiszolt külseje sehol sem takarja el előlünk az ítélet Icömöly mérsékletét; semmi szónokiasság, noha a politikus gyakorta visszahat anyaga ellen megjegyzés vagy bírálat képében. Andrassy gyakorlati elme, a lángész zabolátlan és villámló ösztönéből cselekedett, Kállay tisztára elméleti szellem, a kormányzó tehetség és a közlő államférfiúi

tulajdonságnak megfelelő kontagiumával. Hasonlóan pregnáns jelenség és legkevésbé mások eszének zsidóványa.

Kétségtelen, hogy közös politikájukat a közvetlen jövő igazolta. Andrassy a hagyományozó és Kállay az örökös, ez irány megszabása közben annál nehezebb helyzetben voltak, mert a közvélemény a monarchia egyik államában sem lelkesedett érte. Képzelnék egy hajót, amelyet a kapitány és kormányos keleti irányban kormányoznak, a legénység pedig kifeszíti a vitorlákat ama szél irányában, mely a hajót nyugat felé hajtja. Mindketten el nem múlható hálára kötelezték maguk iránt az uralkodóházat, sőt a kettős monarchia összérdekeit is. Ha azonban a legutolsó évek eseményein át vizsgáljuk Kállay politikai hagyatékát, ha a boszniai kérdés eligazításának és az elfoglalt tartomány hovatartozásának ügyét bolygatjuk, ha a délszláv önérzet megduzzadására és a trialisztikus törekvésekre gondolunk s ha végül mindazt összevetjük, amiből egy, érdekeinkkel ellentétes alakulást magyar államférfiak hoztak létre: megvalljuk, hogy a narentai erdők zúgásából csak egy véstes politika moráját halljuk és súlyos aggodalmak ébrednek bennünk. A magyar vér hullásának és a magyar ész uralmának semmi nyomát sem leljük ebben a tartományban, mint a pusztában felállított sáornak, melyet másnap tovább visznek. Nem tévedünk, hogy Kállay élete végső szakában tisztába jött e politika eredményeivel; magyar szempontból kormányzatának csődjét kellett tapasztalnia, ha arra gondolt, hogy párját ritkító szervező tehetségét voltaképpen egy új határőrvidék megalapítására és fölvirágzására költekezte el. „Ott vagyunk, ott maradjunk”, — ez volt a jelszava. Midőn azonban alkonyra szállása

előtt megérte, hogy a magyar és dinasztikus törekvések újból élűiről kezdik százados küzdelmeiket, hányszor fölbukkanhatott előtte Bosznia jövődjé, vonatkozással a magyar föld nagy és szomorú szimfóniájára, a megújult nemzeti sebekre: cui prodest? Örvendjünk, hogy a dicsőség vaskapui, melyek oly ridegek voltak a magyar államférfiak többsége iránt, megnyíltak előtte a nemzet és külföld részvételében, mely elkísérte utolsó útjára az Akadémia csarnokából, midőn ugyanazon időben megkondultak a szerajevoi harangok is. „A harangzúgásba beledörögtek a Frebics-hegyen a keleti vasútnak úttörő tarackjai, a munka szava kísérte eltávozását tettei színhelyén.”

Aránylag kedvező viszonyok közt távozott innen, s kétségtelenül neve meg fog dicsőülni a következő nemzedékek fölszaporodott tiszteletében. Talán, ha tovább közvetített volna az osztrák rendszer és a magyar fejlődés között, elsöpörte volna a két oldalról betóduló zajló áradat. Elérte, hogy Bosznia és Hercegovina birtoka többé nem szerepel a megoldatlan kérdések közt a Balkán hatalmi egyensúlyán, miután a török uralom nem tudta fölszántani azt az ugart, melyet e tartományokban a szegénység, a teljes anarchia és a magánjog különféle sérelmeinek sűrű dudvája vert föl. Helyzete nagyon nehéz volt. Mint közös miniszternek két politikai középpont között, a monarchia két államának minden áramlatával számot kellett vetnie. A megszállott tartományoknak a monarchia politikai és gazdasági érdekeihez való fűzése által éket vert az orosz terjeszkedés közé. Senki nálánál világosabban föl nem ismerte, hogy az orosz külpolitikában az egyedüli szilárd és változatlan pontot valóban a Kelet alkotta, talán az első

varég fejedelmek óta. Történeti tanulmányai meggyőzték, hogy a keleti impérium megszerzése a be nem vallott s inkább csak öntudatlanul működő erő, mely az orosz birodalmat annyiszor terelte a Bizánc felé vezető útra. Az orosz császárságról képzelt fellengő fogalmak (a keleti egyház védelme, faj rokonság, pánszlávizmus) megkönnjítették az orosz befolyás meghonosodását az egész félszigeten. Tiszta látásának eredménye volt, hogy Oroszország diplomáciája gyűlölte, megvádolta, de mindvégig félté és respektálta Kállay nevét. Másrészt azonban belátjuk, hogy az osztrák rendszer ő alatta sem vitte többre, minthogy a megszállott tartományokban jó közigazgatást teremtett kormányzat helyett. Esméje a mi sajátos önkormányzatunk volt, mely szerinte a magyarországi szláv népek és a magyar hódító törzs összesimulásából keletkezett. Ehelyett azonban, talán tőle is függetlenül, egy neme az atyáskodó hatalomnak jött létre, mely a félnomád népet egy rendszeres és elég bonyolult közigazgatási gépezet rubrikáiba osztotta. A köteles mandarinatus emésztett meg mindent a közigazgatási fokozatok lajtorjáján. Ez az izmos magyar agyvelő, mely politikai iskolázottságát a vármegyeiségnél nyerte, olyan légszivattyú korongja alá került, melyből kiszivattyúzták a belélegezhető szabad levegőt.

Munkásságának legbecsebb része a történetírói tevékenysége. A szerbetről írt monográfiái nemcsak az európai, hanem a szerb irodalomra is részben termékenyítőleg, részben serkentőleg hatottak. Nemcsak a Balkán történetírását emelte magasabb színvonalra, hanem a magyar történelmet is új fényforrásokkal, új oldalakról világította meg. Óriási spongyához kell hasonlítanunk ezt az elmét, mely minden pórusán át magába

szívta a balkáni tudományokat, az embereket és dolgokat. Megtelt velük, fölfuvódott és csak meg kellett szorítani, hogy a keleti politika ismereteinek zuhatagja áradjon ki kezünk alatt. Éles, velőket érintő pillantása az egyének látható cselekedetei mögött nyomozta az iniciális gondolatokat és nem bocsátotta el mindaddig, míg ki nem húzta a szívből minden titkos és finom gyökérszálával együtt. Első boszniai utazása alkalmával, 1871 július 21-én, észreveszi az utcán (Szerajevóban) Hadzsi Lóját, az 1878-iki bosnyák ellenállás hírhedt főmozgatóját s ezt jegyezte meg róla naplójában: „Az utcán járkálva, egy magas, erős férfit láttam magam mellett elhaladni, zöld kaftánban, turbánnal, lába pedig meztelen, gatyában, papucsban, kezében hatalmas bottal. Szeme vadul forgott, nagy léptekkel haladva el mellettünk, valamit morgott. Ez Hadzsi Loja volt, egykor hordár, most egyike a legdühösebb mohamedán fanatikuskoknak, aki őket folyton izgatja a keresztények ellen.” Mondatai között gyakran kiütközik egy-egy filozofikus hajlamot eláruló általánosítás, másutt a gyakorlati államférfői ítélet csúszik át a történeti megállapítás gyűrűs páncélján. A politikában a füst által elvakított harcosok — úgymond — könnyű szerrel kiegyezhetnének, ha vissza tudnák nyerni a hidegvérüket. írása sohasem ékeskedő, sokszor túlrakott, de mindig határozott, sehohsem szétfolyó. Országgyűlési, vagy delegációs megnyilatkozásai nagy higgadt-ságot és óvatosságot mutatnak, valószínűleg innen van stílusának hűvös átlátszósága is. Róla is el lehet mondani Macaulay ítéletét Bürkéről: hogy beszédei írott értekezések voltak. Valóban egy államférfiú, elsőrangú történeti műveltséggel, aki emellett *csinálta is a történelmet*. Disraeli szavaival veszünk búcsút tőle, melyekkel

Cobdenről emlékezett meg: E nagy embert nem vesztettük el teljesen. Véleményei sokszor fognak idézteni az ország tanácsában, tekintélyét, valamint ítéletét érvek gyanánt hívják meg. Részét fogja tenni vitáinknak és beszédeinknek s bár testben hiányozni fog, mégis tagja lesz az országgyűlésnek, függetlenül a fölосzlatástól, a kerületek szeszélyétől, sőt az idők folyásától is. Eredményeinél pedig jusson eszünkbe, hogy vannak bányák, melyeket oly szerencsétlenül ástak meg, hogy javamunka közben beomlanak; csak egypár kiásott ércdarab mutatja, mily gazdag erek veszttek ott mindörökre.

UGRON ÉS KAAS

A magyar közéletre, amely az utolsó időkig bőségesen ontotta a változatos tehetségeket, valami kiegyenlítő szürkeség fátyola borult. A parlamenti vitatkozás a politikai színvonal mérsékelt magaslatai és unalmas lejtései közt himbálódzik. A kiábrándulás, elfásultság, ideáltalanság, a nagy koncepciókra való képtelenség jellemzik ezt a nemzedéket és parlamentjét, hol csak a leleplezéseknek, a felekezeti villongásoknak és a durva élceknek van hatása. Csaknem egészen kidőltek közülünk azok a férfiak, akik színt, elevenséget és tartalmat adtak a közéleti dolgoknak s akiknek helyébe éretlen, sivár és törtető utódok léptek. Hol keressük méltó örökösét a nagytehetségű s tragikus véget ért Grünwald Bélának, vagy Beöthy Ákosnak, e keserű, de mindig emelkedett politikai sztoikusnak? Van-e utóda a nemes és folyvást tisztuló képességű Horánszky Nándornak, a Deák feddhetlen hagyományait megtestesítő Hódossy Imrének, Szilágyi Dezső hajthatatlan logikájának, az öreg Tisza guvernamentális képességeinek? Es — ha csak az utolsó veszteségekre gondolunk — nem fogjuk-e nélkülözni a következő harcokban az 1889-iki véderő vita sirályait. Ugron Gábort, a szónokot és Kaas Ivort, a publicistát?

A következő sorokban e két férfiú történeti arcképéhez néhány vonást óhajtunk megrajzolni. Egyéniségükben megvolt az az absztrakt hasonlóság, amely az ellentétekre annál élesebb árnyékot vet. Mindketten örökösen rügyező temperamentummal bírtak, s szellemük folytonos vonatkozásoktól szikrázott. Mindketten erős érzésekben, közvetlenül nyilatkozó politikai gyűlölködésekben és vonzalmakban éltek s levegőjük az események forgószele volt. Ama férfiak közé tartoztak, kik csak a hullámzó atmoszférában lélekenek biztosan. Nagy nemzeti mozgalmak idején Ugron szónoklataiban, Kaas Ivor pedig vezércikkeiben a gondolatoknak csaknem ugyanazon készletéből merítettek. Egyéniségük ahhoz a magyar történeti típushoz tartozik, amely a négyszáz esztendő s sérelmi politika termése. Jól ismerjük históriánkból *a békétlen* magyarokat, a nem is annyira eszméiknél, mint vérmérsékletüknél fogva kurucokat. Ok, az álmodozó és terméketlen turáni passzivitás emberei, e folyvást újjászülető Petur bánok, ezek a magyar délibábkergetők a mi lelkünk rokonai. Az ősmagyar Ugron, és a beszármazott Kaas Ivor tehetsége egyformán a magyar föld közvetlen kisugárzása, a közös politikai érzés spontán megnyilatkozása. Sem Ugron beszédei, sem Kaas írásai közt nincs egyetlen sor, amelyben a költő kifejezése szerint nem volna érezhető a haza füstje. Kétségkívül mellékbolygók voltak s azok is maradtak, nem a maguk, hanem fajuk történetének fényét visszatükröző csillagok, de ez a fény közlőről, serényebben szikrázott, mint a távolság végtelenébe vesző tejút elsőrangú napjai. Mindkettejük lelkének mélyén bizonytalan költői fantazmagóriákban a nagy és független hazának valami epesztő ideálja nyugtalankodott s mint a legtöbb

magyarnak, nekik is fájtak a századok valami végtelen szerény fájdalommal, mely csendes, mint a hold és kifürkészhetlen, mint az éjszaka. Mindketten azonban az átlagnál sokszorosabban finom szeizmográfjai voltak a magyar lélek mélyében lefolyt elváltozásoknak. Ők megérezték, hogy a levegő villamossággal van tele s a tárogtóba fújtak akkor, midőn az emberek többségének öntudatában, *a rothadt béke* hosszú korszaka alatt ünnepi csendben és mozdulatlanabbul nyugodott a nagy küzdelmek emléke, mint ahogy egy királyi múmia nyugszik a földalatti boltozat mélyében. Noha mindegyiküknek megadatott, hogy a nemzeti lélek vajúdásai közt kinyilatkoztatói vagy szószólói legyenek a közvéleménynek, politikai pályájuk legkétségesebb fordulatanál gyakran érezhették, hogy a pártokon kívül magukra maradtak, politikájukat túlhaladták, avagy eszméiket kisajátították. Eletük alkonyán, politikai elszigeteltségük csaknem tökéletes volt s mikor a halál elszólította őket, nem volt többé egyetlen párt sem, mely Ugron Gábort vagy Kaas Ivort magáénak vallotta volna.

Ha leszállunk arról a magaslatról, honnan az elvek, az irány s a közös sors távlatában e két férfiban a politikai rokonságot szemlélhettük, rájövünk arra, hogy a jellembeli ellentétek kialakulásánál fogva két merőben különböző, de egyaránt viharos és érdekes személy áll előttünk. Ugronban ritka tanultsága és művészi formakészsége dacára, érezzük a kavargó és szertelen öserő háborgását. Egyéniségének forradalmi érdekessége s a pártkereteket szétzúzó heve egy ököljog korabeli jelenségre mutat. Egészen dantoni természet, melynek kifejtéséhez csak az alkalom rendkívülisége hiányzott. Az volt a végzete, hogy tehetségének és szenvedélyének

lobogását szürke, hétköznapi események abszorbeálták, s a nagy tespedő forradalmi energiák helytelen irányokba sodródtak. Ugron az ékesszólásnak ugyanazon hatalmával bírt s a hatásnak ugyanazon fogásait használta, amely a nagy néptribunok politikai szereplésének alapja volt. Tudta, hogy mikor a szív bizonyos húrjait érinti, az összes többi hurok rezegnek és tompán vele együtt hangzanak. Beszédei, mintha apró villamos láncszemekből állanának, amelyeknek vezetéken az események által ébresztett hatások tovább hullámoztak. Sűrűn alkalmazott olyan képeket, amelyeket Cicero a kifejezések villámainak mondott. „Más államokban — úgymond egyik híres beszédében (1889 január 29.) — a nemzet fiai azért jutnak a magasba, hogy a nemzetet szintén magukkal emeljék. Nálunk, ha egyszer magasba jutnak, mindig a nemzet ellen fordulnak. Gyönyörűen érzékítették ezt meg Athénben, Pallas Athéné ünnepén, midőn a magasban emelkedő oltárhoz a nép körmenetben vonult fel. Az, aki legelsőnek ért fel az oltár mellé, a szent tűznél meggyújtotta a fáklyáját s egyúttal az is, aki utánna következett s így a szent lángot emberről-emberre tovább adták, míg az a legutolsó ember fáklyáján is felragyogott. Mi pedig az ír költővel, Moore-val elpanaszolhatjuk, hogy annak a fáklyának fénye vezet méltóságához, mely a nemzetet hamvasztó máglyán gyújtatik meg.” Ám Ugron valóságos dantoni volt abban is, hogy képes volt a lelkeknek általa felidézett deliriumában égnek törni s a földre zuhanni egyszerre. Míg a szónokot a nemzeti küzdelmek felségesen tragikai víziói gyötrik, a forradalmi zsarátnok alatt egy másik, mondjuk, üzleti lélek lappangót. Hibázott a közéletnek nem éppen a morálja, hanem az illendősége ellen.

Emelkedettségében s egyúttal ravaszkodó, székelyes észjárásában olyan lehetett, mint a kőszáli sas, mely, mialatt a felhőkben jár, a gyomrára gondol. A nemzetek sohasem vették jó néven, ha prófátáik és apostolaik rejtett utakon üzletet kötöttek azzal a rendszerrel, amelyet a fórumon tüzes nyelvvvel támadtak. A függetlenségi ideál vezérért utóvégre politikailag is összezúzták anyagi összeomlásának romjai, s aki kíméletlen támadásokkal ostorozta a közéleti korrupciót („gyenge nép, romlott értelmiség”), megérte, hogy ellenségei férfiúi tisztességében is megtámadták. Összeroppanása után tanúi voltunk ugyan még hatalmas szárnycsattogásának, de ezentúl folyvást ködben keringett, mint egy óriási denevér az alkonyat homályában.

Kaas Ivor nem ily érdekes és eredeti természet, noha egy rendkívül tehetséges és fejlődésképes karakter, de nem oly érces, szinte bronzból öntött, mint a nagy székely. Kaas egyénisége oly folyékony, lágy politikai anyag, amelyet az események teljesen saját alakjukhoz formáltak. Lelkében a különböző pártkeretekben, mindvégig megőrizte azt a gyermeki hajlamot, amely indigena létére őt egy belső hang gyanánt magyar mártírium áhítására készítette. A mérsékelt ellenzéktől a negyvennyolcas néppártiságig megpróbálkozott az összes szabályos parlamenti alakzatokhoz való idomulással s alighanem politikai iskolázatlanságára vall, hogy ötleteivel egyidőben változtak politikai hovatartozásának keretei. Pályafutásának felületes szemlélése alapján ama jellemek közé sorozhatnánk, amelyekről Saint-Simon azt mondja, hogy nem éppen őrvjögő következetességgel haladnak útjukon. Holott e látszólagos ellenmondásokban buk-dácsoló férfiú, mint publicista, a legértőbb végiggondolás

s a legnemesebb rajongás gránitkockáit törte kavicsokká több ezer cikkében, hogy a magyar államiság összes posztulatumai megvalósuljanak abban a formában, amelyeket adott politikai helyzetéből magától értődőnek tartott. Amint íróasztalához ült, arcéle olyan szigorú ünnepesség mezébe öltözött, mint Macchiavelli írta, midőn san-casciano lakának egyszerű szobájában olvasta Tacitust, a nagy halottak e római evangéliumát. Míg a politikus Ugron egy csepett sem különbözött attól az Ugrontól, aki gazdálkodott, üzleteket kötött vagy mint oligarcha zsarnokoskodott a maga béresein, a gyermeki lelkű *báró*, levetkezve hétköznapi vonásait, valósággal a megszállottság állapotában írta szózatait a nemzethez. Kaas Ivor egyéniségében embertársai iránt meg volt az a gyengéd és résztvevő hajlam, amelyet Shakespeare az emberi jóság tejének nevez, Naiv, átlátszó, természetes lényét élete fogytáig bezománcozta a *iucunditas inaffecta*: az ifjúság bája. A politikusban ebből alig maradt valami. A félelmetes tollforgató, ki ellenfeleivel szemben egyenlő precízióval alkalmazta a patetikus támadások nehéz lövegeit és a szikrázó gúny könnyű nyílveszőit, szilaj szenvedéllyel követte az események apályát és dagályát. Erezzük, hogy a gondolatok élénk mozgásában, a lírai meghatottság és a gúnyos lendület ötleteiben odaadással vesz részt egész idegrendszere. S a cikkei, amelyeknek valamenyiét beszórta szellemessége csillámával, az esprit füszerével s a stílus behízelt, majd mennydörgő változatosságával, Ugron beszédeinek ódái emelkedettségét érik el, sőt változatosságukban és pompájukban túl is szárnyalják. A publicista, lelkesedésének és csüggedésének e változó rohamaiban Ugron politikai mivoltának kongruens kiteljesedése.

Ugron szónoklatai és Kaas Ivor vezércikkei fontos alkotórészei korunk történetének, s mert eseményeket érleltek meg, sohasem fognak múló emlékekké halványodni. Tisza Kálmán s a nemzeti küzdelem korának tartozékai ők mindketten. Az egyiket sohasem szűntek ostromozni s a kilencvenes évek nemzedékét sohasem szűntek riasztgatni a tespedésből. Tragédiájukhoz tartozik az időnek ama különös tréfája is, hogy harci babérait a közvetlen jövő is megtépdeste. Hiszen feltámadt az a rendszer, melyet ők megbuktatni segítettek s renaissanceszát élte ugyanakkor, midőn az ő életük alkonyra szállt. Tanúi voltunk annak, hogy Kaas érzékenyebb, lágyabb természete, talán a nehéz kór hatása alatt, meghódolt azon férfiú előtt, kiben az általa ostromozott politikának mintegy megszemélyesedését látta. Ám a hangtalan, sűrű vérű székely az ő spleendid isolationében palinódia nélkül, egyszerre halt el lelke néma háborgásában. Quinet említi a konvent egy tagjáról, hogy megborzadva a Bourbonok cselekedeitől, így kiáltott fel: „Ha meghaltam, jöjjetek és kopogtassatok kétszer a koporsómon, hogy megtudjam, elkergették-e a Bourbonokat?” — Vajjon, e két magyar politikusnak megdobb-an-e a szíve a sír mélyében, ha megzörgetik koporsóikat, a folyvást újra fölébredő nemzeti gravámenek: a katonai kérdések?

TISZA KÁLMÁN

Csaknem egy évtizeddel halála és több mint egy emberöltővel politikai lehangolása után, ki meri elmondani, hogy Tisza Kálmánnal és korával szemben már föl tud emelkedni a történetírói elfogulatlanság magaslatára? Napjainkban, a hatvanhét renaissanceának időszakában, míg egyrészt az ő politikájához való visszatérés a legdivatosabb jelszó, más oldalról nem kevesebb vád és politikai szenvedély szikrái pattognak ki nevének említésére. Politikai egyéniségén épp úgy, mint a korán, melyre saját képét véste, a fény és árnyék eloszlása, illetőleg: ennek a szemlélőben való lelki tükrözése okozta és okozza ma is a heves ellenmondásokat. Ha azonban keressük e szokatlanul hullámozó előítéletek történelmi középárnyosát, meg kell állapítanunk, hogy e történelmi patinával bevont név a következő nemzedékek tudatában fogalommá szűrődött le. Tisza Kálmán neve az újabb magyar történelemben összeolvadt a sajátos magyar kormányzó tehetség s a gubernementális művészet fogalmával.

Tizenötéves uralma a kiegyezésen alapuló dualisztikus rendszer s a magyar állam belső megszilárdulásának és európai súlyra emelkedésének, egyúttal azonban egy deszpotikus pártfegyelem és fegyatkozásokban bővelkedő

közéleti gondolkodás korszaka. Hamarjában nem is akadunk hozzá hasonló jellemre az utolsó századok magyar eseményeiből, ki annyira rábélyegződött volna minden tulajdonságával a saját nemzedékének közéletére. Es ha e kivételes hatás titkát keressük az ő lényében, első pillanatra oly hiányokat észlelünk, amelyek birtokáról, az elemeknek bárminő elegyítésével, egyetlen vezérlő államférfinál sem szívesen mondunk le. Tisza Kálmánban nem leljük föl sem Deák nyájas és bölcs bonhomióját, sem az idősebb Andrassy villámgyors és rugalmas észjárását. Nincs az ő természetében egyetlen vonás sem Sennyey klasszikus, bár merev rómaiságából, sem Apponyi lendületes és állandóan friss benyomásokat kereső ingenuitását. Tisza egyéniségében szinte hiába keressük a faji atavizmus homályos alkotórészeit is. Hosszú premier-sége alatt egy új politikai iskola mesterévé vált anélkül, hogy ő valamelyik politikai típusunk valódi jelensége lett volna. Mikszáth följegyzéseiben mindnyájunk előtt ismeretes az öreg Tisza alakja, rosszul szabott ruhájában, társalgási szögletességével. Szemét állandóan sötét színű szemüveg takarta el s ez csontos, kemény arcának bizonyos kérges, fagyasztó ridegséget adott. Előttünk áll még az öreg generális, a vitakozás e virtuóza a parlament viharában, a legélesebb támadások koncentrált tüzeiben, mikor afféle közömbösség ömlött el rajta, mint a háborúban a katonán, ki egyre sütögeti a puskáját, észre sem véve az oldalán elhullott bajtársakat. Azután látjuk őt bukása után, mintha az egész élet a hatalmas fejbe vonult volna vissza, amelynek ritkás, fehér haját bizonyos enyhült meianchóliával rázogatta, mint a megsebesült oroszlán. Egész mivoltán inkább egy skót quaker puritán, rideg keménysége látszik, mint az országló állam-

férfiú. De e politikai anachoréta fokozott mértékben birta azt az adományt, amiben versenytársainak egyike sem mérközhetett vele: az erőt, az akarat erejét.

Gyakran gondolkodóba ejtheti az embert, hogy az államférfiúnak nem kell-e bizonyos tulajdonságokat nélkülöznie. Olykor nem bizonyos sajátságok korlátoltságában és kizárásában jelentkezik-e a politikai tehetség? A tett emberét, kinek gyorsan kell elhatároznia magát, zavarba ejtheti a dolgok igen finom és igen átható látása az ellentétes okok tömege által, mely szeme előtt fölbukkan. A képzelet túlságos élénksége, mely egyszerre sok tervet teremt agyában, megakadályozza, hogy egyre szögezze tekintetét. A benyomások irántvaló fogékonyság, az a kényes és ingerlékeny érzelmesség, a gyors és termékeny fantázia, midőn ugyanazon pillanatban szétszóródik mindenfelé, képtelenné teszi őt a következetes terv kivitelére. Tiszánál is szellemi horizontjának korlátoltságában s ebből folyólag: egyenletes világos látásban volt államférfiúi sikereinek alapja. Parlamenti ellenfeleivel szemben hányszor tűnik a tehetsége, mely nem ment át klasszikái idomításon, fanyar ízűnek vagy száraznak! Amint azonban az elméletek felhőiből a reális kormányzás talajára csúszott az ellenzéki ostrom, Tiszának a politikai szimataiban érzékenyebb intellektusa és határozottsága feléje billentette a győzelem mérlegét. Párthívei pedig éppen hatalma alá kerültek e nyugodt felsőbbség delejességének. Akivel e józan világosságot és meleget közölte, az aztán öntudatlanul is követte, mint holdja a bolygó csillagot.

A gondolat és elhatározás közt nem volt lelkiállapotában olyan állomás, melynél valamennyi Hamlet-természet fönnakad. Nem kutatjuk ezúttal politikai pálfordu-

lásának lélektani körülményeit. Ez erélyes akarat legcsodálatosabb lendületeinek egyike volt azonban az, hogy életpályája delelőjén rögtönösen új politikai életet kezdett és egyszerre otthagya egy évtizedes ellenzéki igazgatói szerepét. Tisza ugyan a fúziós tárgyalások kezdetén a balközép közjogi elveinek fõntartását össze akarta egyeztetni a kormányra jutással s ezért mozgott folyvást a Deák-párttal való pusztá szövetkezés gondolatkörében. Gyakorlati elméje a Ghycezy-féle vállalkozás kudarcán okulva, e félmegoldást csakhamar kiküszöbölte. Midõn tehát belátta, hogy a pénzügyi bukás szélén álló Magyarország züllött pártviszonyaival épen nem alkalmas a fölfele imponálásra, másrészt pedig saját pártja sem elég erõs arra, hogy a kiegyezés progresszív módosítását keresztülvigye, habozás nélkül vállalta Strafford szerepét. E mellett kiválóan aktív természete is vonzotta a kormányzás s a bihari pontok pókhálóiból való kibontakozás felé. E lépését a politikai erkölcs szempontjából nem tudjuk feddhetetlennek minõsíteni, de még kevésbbé magunkévá tenni az ellenzéki támadások szigorát. A pártok ugyanis rendesen igaztalanok panaszaikban, midõn le vannak gyõzve, kegyetlenek a megtorlásban, midõn diadalmasok és készek töprengés nélkül megengedni maguknak mindazt, amit elõbb szigorúan megróttak ellenfeleikben. Tisza Disraeli tanítását követte: Az államférfiú lényegileg gyakorlati jellem, s ha hatalomra jut, nem kell vizsgálnia, hogy mi volt olykor véleménye errõl vagy arról a dolgról, csak arról keli tájékozódnia, hogy mi szükséges és hasznos.

A dízsharmonikus elemekbõl álló szabadelvûpárt az erõ uralmának néhány éve alatt Tisza Kálmán képét öltötte föl. A vasfegyelem és az egész országra nehe-

zedő, olykor kíméletlen párturalom a folyvást fluktuáló magyar közéleti viszonyokban üdvös stabilitást teremtett. Ennek a katonás rendnek s a gépies pontossággal dolgozó parlamentnek vezére és fékezője az uralkodónál is egyre több befolyásra tett szert s tekintélye Tsszemplátomást növekedett. Megbízható, hűséges szolgának tartották s ez a legfelsőbb bizalom viszont itthoni pozícióját tette biztosabbá s vezéri tekintélyét szinte dogmatikus párthitté fokozta. A folytonos sikerek alatt megedződött önbizalma és saját tervein függő értelme sem az ellenmondást, sem a versenytársat nem tűrte el a pártjában, csak tekintélyének hanyatlása után. Sem a kormányzat, sem az érte való felelősség gondjaiban minisztertársaival nem osztozott. Uralkodásának zenitjén a vele egyenlőrangú tehetség pártjában meddőségre vagy ellenzéki medítálásra szorítkozott, kivéve, ha szellemének megfelelő rést nem vájt, mint például Baross vagy Wekerle. E miatt a vezérlete alatt álló tábor, a szint és elevenséget jelentő talentumok leszorításával, szürke mameluk-uniformist öltött haddá változott, mely készségesen teljesítette a generális kívánságait. E párt csak akkor nyilvánított véleményt, ha Tiszáé felől semmi kétsége sem volt. Ha megjelent a klubban, írta politikai életrajzában egy kortársa, s valakivel suttozott, a többiek maguk között suttogtak. A hangulat templomi volt. Néha leült az újságos kerek asztalhoz és előadást celebrált a politika, a közgazdaság, a társadalom valamely fontos kérdéséről, mialatt mindenki hallgatott.

Tisza kétségtelenül értett ahhoz, hogy a pártfegyjem bilincseit a szeretetreméltó és kényelmes tagok számára rokonszenvenné, vagy legalább elviselhetővé tegye. Az egész kormánypártot aranylánccal fűzte szobrának lábai-

hoz. E kifejezést nem akarjuk tisztán képletesen érteni. Az erkölcsire puritán férfiú szemet hunyt vagy közömbös volt a közéleti elfajulásokkal szemben. Hogarth ecsetjére méltó annak a közgazdasági tevékenységnek festése, amely uralmának végső szakában föntartani, utóbb megdönteni segített e merev bizantinus párturalmat. Tisza e sivár politikai jelenségekkel oly józanul számolt, mint egy rossz, de elkerülhetetlen kormányzási szurrogátummal. Ő maga föltétlenül tiszta maradt.

Ez a csodálatos fegyelmezés természetesen óriás energiámmennyiséget fogyasztott el, melyet Tisza kénytelen volt elvonni magától a kormányzás vezetésétől. Talán berlini tartózkodásának emlékei vonzották a német állami rend, közigazgatás és jogszolgáltatás kultuszához. Kormányzásának e fiataalkori eseményeihez járult gyökeres magyarsága, hogy belőle a nagy tervek és nagy végrehajtás^{af} má^{af} altám^{af} férfia' fejlődjön ki. A Tisza-korszak csakugyan nem szűkölködik reformalkotások nélkül. Ha azonban a vármegye, a főrendiház, a gazdasági kiegyezések, a nemzetiségi dolgok s a véderő viszonyaiban keresztülvitt újítások lényegét vizsgáljuk, e politikai eredmények létrehozójában nem látjuk ama vasakat érvényesülését, mely a szabadelvűpártot összekovácsolta. Ez a lángeszű vaskalapos, ez az elzárt és merev jellem meggyőződése ellenére meghajolt különböző helyekről induló befolyások előtt s gyökeres reformok helyett félrendszabályokra vagy alkalmi intézkedésekre szorítkozott. Meghárta^{af} Andrassy előtt a főrendiházi törvényben, centralista ízt vegyített a balközépi municipalista a vármegyékbe, elvetette a közjogi alap fejlesztésének tanítását, mégis parlamenti sikert csinált a magyar állápontra kedvező vívmányaiból. Nem látunk egyetlen nagy

távlatú kezdést, mely nem az egyéneknek adott kedvezésekkel, hanem komoly és rendszeres gazdasági akcióval az egész történeti osztály helyreállítására irányult volna. Válságos idők igazolták, hogy Tisza Kálmán felülmúlhatatlan taktikus. Vécsey Tamás állítja róla akadémiai emlékezésében, hogy a kormányzásban nem kereste a kipróbálás nélküli eredetiséget, nem szerette a kalandokat s a reflexió embere volt. A tények azonban bizonyítják, hogy Tisza szerencsésebb pozíciókat teremtett józan politikai ösztönével, mint tizennégy évi tapasztalat után a hosszú reflexiókkal. Szinte sorozatos hibákat követett el, mikor már learatta a tapasztalások érett kalászeit, s e hibák azután bukását is okozták.

Tisza uralma egészben pozitív mérleggel záródik. Magyarország tekintélye az uralkodóház és Európa szemében soha sem volt szilárdabb. Nagy nemzetközi sikerek színezték ezt az időszakot, mikor Andrásynak általános európai s Tiszának tüzetes magyar politikája együvé forrott. Tisza tette lehetővé, hogy Andrassy a moszkovitzizmussal szemben a Balkánon érdekeinkre kívánatos alakulást hozzon létre. E mellett, ha nem is gondoskodott törvényhozásilag a nemzetiségi áfium elhárításáról, a nacionalista fészkelődésekkel szemben kíméletlenül éreztette az államhatalom súlyát. Ne feledjük el, hogy Bánffy Dezső báró és Bethlen Gábor gróf Erdélyben, Héderváry gróf pedig a társországokban Tisza nemzeti-ségi politikájának sújtó karjai voltak, Nagy érdemeket szerzett törvények és intézmények alkotásával is. Augusztus mindegyik törvényének címét külön érc táblára vésve, a nagy császár temetésén, a gyászkiséretben magasra emelve vitték, hirdetve az ő nagyszerű alkotásait. Tiszát még nagyobb számmal követhették volna a föliratos

táblákkal, az ő politikai életének e beszédes epitáfiumaival. S a késő utókor sem tagadhatja, hogy Magyarország nemzeti és állami megszilárdulásának első körvonalai, a hatvanhetes kiegyezésnek egyre nagyobbodó medrében Tisza Kálmán hosszú uralma alatt keletkeztek.

Am az idő változatlan koptató ereje nem kímél meg semmiféle szuverenitást. Tiszának volt elég lelkinyugalma és ereje, hogy a hatalomtól való elválása után nem fordított hátat a közéletnek. A generálisból közlegény lett, kinek óriási ívben hajító pályája, hatalmas múltja azonban kínosan hatott a párt későbbi vezetőire. Pedig Tisza igénytelen volt és nem tört új érvényesülésre, melyet a szokatlanul szenvedélyes ellenzéki oppozíció, az utcai tüntetések, tekintélyének megrendülése különben is kizártak. A hatalom fokáról való lezuhanása után abban a pártban, melynek megalkotásához az öreg Tisza lelke lényegét adta, új, sivár és törtető generáció lépett, melynek körében alkalma volt megérnie a sors szomorú forgandóságát. Elete vég-e felé sokszor érezhette, hogy félrelökték. A szóvalan Öreg lelkének legmélyén mintha folyton morajlott volna valami, aminek a hangja erősebb, mint a szavaké. Valami nagy repedés támadhatott a szívében, hasonló azokhoz, melyeket nem az orkán, hanem a lassú, szomorú pásztság eső vájt a hegyekbe. A félelmetes Tiszát, sikerekben és elcsuszamlásokban gazdag pályája végső görbületén a szíve ölte meg s ő is megtért ama tehetséges kor halottjaihoz, kikkel újjáalkotta Magyarországot.

KOSSUTH, A PUBLICISTA

Iratainak tizenharmadik és hírlapi cikkeinek utolsó kötete fekszik asztalunkon. A kiadás filológiai pontossága ellen nem emelhetünk kifogást. Az összegyűjtött hírlapi cikkek javarésze a Széchenyivel vívott polémiának legértékesebb anyagához tartozik, ennél fogva, kivált történetileg, szükséges lett volna szakszerű jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátni. A mai nemzedék ugyanis nem avval az avatottsággal s az elfátyolozott vonatkozásoknak nem ugyanazon ismeretével és ellenőrzésével olvassa Kossuthnak ezeket az írásait, mint a negyvenes évek publikuma. A Széchenyi és Kossuth páros mérkőzésében kicsattant s állandóan magas színvonalon mozgó vitának minden tárgya, kisdéd és fontos eseménye, sőt minden egyes lándzsatorése is a korszak politikai műveltségéhez tartozott. Ennek a megfelelő történeti magyarázatnak hiánya Kossuth publicisztikai dolgozataiból elveszi az aktualitás élet, egy-egy vágása, vagy védelmi álláspontja hatásának felbecsülését s az egész irodalmi küzdelmet néhány elnagyolt, durva vonalban széteső, könnyelmű általánosításra csábító félhomályba borítja.

Régebben e híres párviadal fölött való ítéletmondásban abból a szögből nézték a dolgokat, hogy Széchenyi

és Kossuth közt az egyiknek igazolása szükségképen magában foglalja a másiknak kárhóztatását. Mi tudjuk már, hogy a kettejük közt lefolyt pör annak a kiegyenlíthetetlen ellentétnek egyik történeti reflexuma volt, amely a sérelmi és az opportunisták irány közé ékelte magát s amelynek áthidalásában a legnagyobb magyar agyvelők hiába emésztődtek föl. A magyar fejlődés dinamikájában a vesztegelő és lendítő erők, ideológiájában a reális és ideális korszakok, pragmatikájában a dinasztikus és forradalmi eszmék váltakozása ez a pör, amelyben Széchenyi és Kossuth eme tovahullámzó küzdelemnek csupán a Carlyle értelmében vett reprezentatív hősei voltak. A Széchenyi által fölébresztett nemzeti öntudat és az általa megindított fejlődés — szinte a történelem logikájának kényszerével — sodorta oda az embereket és viszonyokat, hogy 1848. tavaszán egész merevségében újból szembenállt egymással az osztrák és magyar rendszer összeférhetetlensége s vele az opportunisták, veszteglő, reális politika a sérelmi, lendítő, ideális politikával. Kossuthot hírlapírói pályájának kezdete óta ennek az iránynak védelme és Széchenyi támadásai ellenében saját tevékenységének igazolása kellett, hogy elfoglalja, miután a legnagyobb magyar már a tizennyolcadik vezércikke után kipattantotta elméjének elektromos feszültségét a Pesti Hírlap szerkesztője ellen. Ez a reformművei világában élő ember finom idegeivel, izzó büszkeségével, megrémített és minden viszontagságot nagyítani kész képzeletével, gondolatainak lázas nyugtalanságában, Kossuthnak az értekező próza műfajában és csodálatos leszűrtséggel írt cikkeiből olyan következtetéseket vont le, melyek egyaránt fényes bizonyágai éles és messzeható

intellektusának, valamint éhes és prédáját leső szenvedélyének. Szemére hányja Kossuthnak, hogy fölfelé törhető pályafutásában mind merészebb és kockázatosabb lett s valóságos szerencsejátékot űz a politikával. Utóbb kétségbeesve panaszolta, hogy Kossuth tízszer tette föl a haza sorsát egy kártyára, meg is nyerte a játékot, végeredményben azonban mégis elfogja veszíteni. Abból, hogy Kossuth a népszerűséget áhítja, minélfogva kénytelen lesz egyre radikálisabb elveket hirdetni, továbbá az írásaiból lüktető szenvedélyes tónusból egy inkább szociális, mint politikai természetű válságot jövendölt meg, melyet Kemény Zsigmond felső sugallatnak, Salamon Ferenc mély sejtelemnek, Grünwald Béla pedig a felizgatott idegrendszer clairvoyanceának tulajdonított. Kossuth cikkeinek sem külső formabeli, sem belső tartalmi mérséklete nem magyarázza meg ezeket a Széchenyinél szokatlanul szívós és kíméletlen támadásokat. Eléggé érthető azonban a hatásnak ama mértékéből, hogy amiben Kossuth működött, az lett egyszerre a közvélemény általános érdeklődésének tárgya. A tiz esztendő óta társadalmi és politikai reformok mezején vezérkedő Széchenyi, Kossuth publicisztikai működése óta csakhamar észrevette, hogy többé nem az ő egyénisége az ország evolúciójának tengelye, s az ő politikáját, illetőleg annak rendszerét, tempóját, egy népiesebb és sebesebb ütemekben haladó, gyökeresebb és magyarosabb politika szorítja ki a közérdeklődésből. Mint Amphiarus, élve vetette magát a népszerűtlenség, következésképp a meg nem értés tátongó mélységébe s egy nap alatt eltékozolta azt a politikájához nélkülözhetetlen népszerűségi tőkét, melyet tiz esztendei nagy-szerű munkájával lassanként halmozott fel. E pillanat-

ban nincsenek előttünk Széchenyi amaz írásai, amelyekkel folyvást mélyítgette a közte és Kossuth közt vajúdott diametriális ellentéteket. Csak azt látjuk, hogy Kossuth feleleteiből és visszavágásaiból is egyre nagyobbodó szenvedély zsarátnokai szikráznak s nyelvének bája, zabolatlansága tovább gyűrűzi a legnagyobb magyar által fölvert támadások hullámain, míg azután a legutolsó cikkek hangja már a forradalom vészhangjainak kongásába vegyül bele a *Kossuth Hírlapjának* hasábjain. így eljutottunk az értekező, helyenkint patetikus, sőt szakszerű vezércikkektől Kossuthnak azokhoz az irodalmi megnyilatkozásaihoz, melyek a szabadságharcnak mintegy nyitányai voltak. De így jutottunk el a Széchenyi ösztöne által megsejditett jóslathoz is, amelyet ő azzal a hasonlattal világított meg, hogy — amint az elhajított nyíl sincs többé a lövész hatalmában, aképen nem lehet meggátolni a kimondott szó terjedését sem, kivált ha az a sajtó által történik. A nagy ellenfél írásainak eme tükörképében lehetetlen a legnagyobb megindulás nélkül nem látni Széchenyi szétdúlt, prófétai vonásait, amint öntudatlanul, a megszálottság állapotának intuíciójában taglalja a veszedelmesnek tartott *modor* következményeit. Kossuth páto-szán átérezzük a másik lelkének görcsös lüktetéseit, zilált idegeinek szertelen állomképeit, a rémület megvadt furiájának zaklatását, az aggodalom skorpióinak marcangolását. E szabadjára bocsátott akaratok, elemi erők hatása alatt az olvasót egy csapat árnykép rohanja meg, amelyek forgószél gyanánt vonulnak át a szíven. Majd a kétség, mint Nessus köntöse égeti, a látó fájdalomnak láza töri, a tépelődés kikezdi, a kétségbeesés vízomlásai keresztülszakadnak lelkén. „Itt ál-

lok hát — kiáltott fel végül — utolérve, túlszárnyalva, hátrahagyva. Ennek folytán természetesen mindent csak hátulról látok meg, ami emberi gyöngeségem miatt, megvallom, nem igen jól esik”.

Széchenyi jövendöléseire előbb a lelki, majd testi halál martiruma akkora súllyal nehezedett s a közvetlen jövő látszólag annyira igazságot szolgáltatott ennek a legnagyobb politikai lírikusunknak, hogy történetírók és publicisták csaknem kivétel nélkül az ő eszméi és taktikája mellett tettek hitvallást. Sőt ma is úgy tetszik, hogy e támadások irodalmi értéke, a bennük nyugtalankodó lángelme villámcsapásai s egy szeszélyes és megriadt lélek változó ötletei fölötte állanak annak, amit e téren Kossuth bírt felmutatni. Kétségtelen, hogy Széchenyi írásai talán eredetiségük miatt sokkal modernebbek, mint Kossuth cikkei, amelyeknek stílusa a mai fülnek már kissé avultasnak, zezugosnak és elnyújtottnak tetszik. E tekintetben különben mindkettőjük nyelvének modernsége messze áll Deákétól, amely a maga nemében oly tökéletes, mint a Parthenon márványa. Ugyanaz a nyugalom, egyszerű és egyenletes arányok, viszonylag kevés s első pillanatra szembe sem tűnő, de jellemző detail. Kossuth cikkei voltaképen írott szónoklatok, túlsúfolva ornamentikával, amely csak az élőszóval való előadásban gerjeszti azt az effektust, amit a szerző elérni óhajt. Stílusa barokk, csak a negyvenes évek ízlését elégíti ki, súlyos és méltóságos, körmondatainak ritmusa szép és meglepő kanyarulatokkal és lejtésekkel hömpölyög tova, de nyelve csapongó, túláradó, bizonytalan. Falk Miksa azt írja, hogy Kossuth stílusa dús keleti színpompa, valódi dél tűzzel párosult bűvös kert, telve a legbájosabb virágokkal, melyeknek

illata az olvasót annál jobban elmámorosítja, mennél tovább halad benne. „Nincs ott egyetlen pusztá, sivár helyecske sem, minden ágon madár dal zeng, majd valami vidáman csattogó pacsirta dala, majd a búsongó csalogány éneke.” Kossuth arabeszkes írásmódja talán legjobban a nagy spanyol államférfiúnak, Castelar Emilnek pompadús írásművészetéhez hasonlít, csakhogy emebben az andalúziai égélj tropikus szépségei nyilatkoztak meg, Kossuthéban pedig a magyar sérelmi politika történeti pátosza.

Kossuth felülkerekedésének egyik oka ennek a napjainkban már megfakult íróművészetnek a maga nemzedékére gyakorolt hatásában áll. A másik ok ama kedvezőbb helyzet, amelybe mint a gentry, mint a populus Verbőczianus, mint az államfentartó osztály képviselője jutott a magyar közvéleménnyel szemben. Az ő demokráciája nem felülről szállott alá, mint Széchenyié. „Mi — úgymond — nem vagyunk Talleyrand növendékei, kiknek a szó azért adatott, hogy gondolataikat eltitkolják. Mi óhajtjuk, hogy szabadságaink helyett szabadsággal bírjunk. Mi óhajtjuk, hogy az alkotmány áldásaiban, jogban, teherben a néppel testvériesen megosztózzunk.” A demokrácia folyamából — így okoskodik tovább — tenger lett, melynek színvonala egész Európát ellepi. Itt-ott egyes szigetecskék még védetteknek látszanak, ezek a szilárdabb sziklák, amelyeken még trónok, arisztokratikus alkotmányok és kiváltságos rendek maradványai láthatók. Az élesebb szeműek jól láthatják hogy a tenger szintállása folyvást emelkedik. Hogy az átalakulás nem okoz kataklizmát, annak oka az, hogy a demokrácia nem összeférhetetlen a történeti alkotmányokkal. Széchenyi egy epés és minden bizonnyal

lelkiismeretfurdalásokat érező girondeista, ki fel akarja tartóztatni a történelem szekerét, megállítani a forradalmat, a mely azonban elgázolja őt. „Aki — ez volt következtetéseinek veleje — korának óramutatója, az korának nem Prometheusa. Tán inkább őt teremte a kor, mintsem ő a kort; dajkája lehetett a jövődönék, kapocs a tegnap és holnap közt, de ha úgy gondolkodik, hogy az óramutató teremti az időt s mindig annyi időnek kell lenni, amennyit ő mutat, éppen azon szempontot veszíti el, mely hatását föltételezé.” Széchenyi, ki valódi értékénél alább becsülte a nép szeretetét, azzal vádolja, hogy a népszerűség briaraeusi száz karokkal öleli át és magával vonja a forradalomba. Erre Kossuth, ki ezt a hatás alapelemének tartotta, azt feleli, hogy akinek népszerűsége nincs, hasonlít a mágnestűhöz, mely a hajónak útirányt mutat, de soha útnak nem indíthatja.

Kossuth cikkei a szakértelemnek csupán külső látszatával bírnak. Éppen azért ott, ahol a szóharc lecsúszott az általános elvi magaslatról s egyes *tézisekhez* ért, még a kartársak sem vitatták el Széchenyi felsőbbségét. Így kárhóztatta Széchenyi a vukovár-fiumei vasút tervét és megjósolta a Védegyelet feloszlását is. Az elsőt azért, mert nem az ország központjából kiindulva, egyetemes magyar nemzeti szempontok helyett vidéki, eminenter nemzetiségi érdekeknek kedvezett. A Védegyeletet meg azért támadta, mivel képtelenségnek tartotta lábtoppánással gyárak légióit teremteni egy földművelő államban. Kossuth publicisztikai termékeinek értékelésénél elfogadjuk Dessewffy Aurél ama szellemes megjegyzését, hogy a Pesti Hírlap szerkesztője olvasóival szemben csak az elvek és tények hegyeit lengeti

végig, mint ahogy a szellő fodrozza a kalászkok arany-tengerét. Az elsőbbség és a *taktika* eldöntésében érezte csak roppant agitatorius erejét, amikor igazán elemében volt. Mint az édes füstölő, melyet csupán a tűzhöz kell közel vinni, hogy fűszeres illatot terjesszen. E mellett még a legszenvedelmesebb harcokban is a legnagyobb magyar iránt tanúsított mélységes hódolata és elismerése mindenki rokonszenvét megnyerte magának. Széchenyi — gúnyolódtak a centralisták — egy ifjú szív gerjedelmével szereti hazáját. Mint egy újkori Romeo azt hiszi, hogy csak ő boldogíthatja imádott hazáját és ha más udvarlót lát közelében, nem tudja hova legyen féltékenységében.

Széchenyi nagy tévedése tehát abban van, hogy nem számolt az osztrák politikában szinte észrevétlenül végbemenő változásokkal. Elkerülte figyelmét, hogy a negyvenes évektől fogva az u. n. kamarilla serényebben készülődött az ellenforradalomra, mint Kossuth a magáéra. Ezért lett Kossuth, Kemény Zsigmond maliciozus megjegyzése szerint, a hazafias bölcsesség adeptusa. Annál is inkább, miután Deák, akihez e port a közvélemény mint pártatlan föllebbviteli bírósághoz utalta, epikurista gyanánt a felhőtlen magaslaton maradt, honnan látszólag közömbös nyugalommal, nagy, keleti magyar hallgatással legeltette szemeit az emberi összevisszaságok látványán.

GÖRGEIRÓL

Görgei Istvánnak hírneves testvérét illető irodalmi küzdelme még azok előtt is tiszteletet és méltánylást érdemel, akik a fáradhatatlan apologétával nem minden pontban értenek egyet. Arra a szívós működésre, melylyel a családi becsület és a történeti igazság nevében Görgei Artúr hősi homlokáról a politikai szenvedély által rásütött Kain-bélyeget akarta letörölni, most azzal tette a koronát, hogy németből fordította és a magyar közönség elé bocsátotta az egykori diktátornak 1852-ben kiadott emlékiratait. Magának a fordításnak litteraturai értékéről nincs mit beszélnünk. Az a benyomásunk róla, hogy hevenyészett, nehézkes s egészben nem kifogástalan munka. Kizárólag történelmi szempontból szólunk hozzá s a mű elolvasásából ébredt gondolatainkat fűzzük Görgeinek napjainkban is sok szenvedélyt fölkavaró históriai pöréhez. A viddini levélben Kossuth a száműzött patrióta tragikus taglejtésével, lelkének érthető, noha bizonyára alig menthető keserű igazságtalanságával adta át őt mint árulót s mint a szabadságharc démonját a közmegevetésnek. A könnyelműen földobott vád, a nemzeti nagyralátás lecsüggedése után mint az önvigasztalás legutolsó gyökér-

szála, kicsirázott, sőt terebélyes fává lett. Görgei Artúrt a gyalázat ordítása kísérte kényszerű klagenfurti magányába s kizárta a magyar társadalom közösségéből. Nem minden nap esik meg, hogy a mob ostobasága és durva irigysége ilyen ész kínjaiban s ilyen név sülyedésében gyönyörködjék, miután szerencséjének tetőpontján kedvence volt. A tömeg ragaszkodása sokban hasonlít az arab regék ledér tündéréhez, ki ha szerelmének negyven napja elmúlt, nem elégedett meg kegyenceinek elbocsátásával, hanem arra kárhoztatta őket, hogy utálatos alakban s kegyetlen gyötrelmek közt vezekeljenek vétkükért.

Csaknem két nemzedéknek kellett kihálnia, míg ütött Görgeire nézve is az igazságszolgáltatás órája s míg a rögtönítélők vak lármája valamennyire elcsöndesült. Az az elfogultság, amelytől ember legyen, aki szabad, ha *azon időket* olyan befolyások alatt élte át, mint a szabadságharc legtöbb szereplője: már oszladozóban, mindenesetre tisztulófélben van. Már Péterfy Jenő helyesen jegyezte meg, hogy a közhitben az igazságnak az az egyetlen akadály, hogy még mindig azt hiszik: Kossuth annál fényesebb, minél sötétebb Görgei. Ámde szabad-e keresztre feszíteni s egy rendkívüli férfiút egy borzasztó kontumácia örvényébe lökni bármekkora történeti bálvány kedvéért?; Nem gondoljuk, hogy Görgei súlyosan megbántott emlékének kiengesztelése a forradalom vezéralakjára nézve történeti Götzendämmerungot jelentene. A hódolatnak, amely a szabadságharc vezéralakját megillette, nincs joga többé tőlünk is emberáldozatot követelni s azt tartjuk, hogy Kossuth történeti nagyságának, noha legemberibb, de korántsem legértékesebb alkotórésze az, ami benne a forradalmi

pszichológiákhoz tartozik. Nem bírt szabadulni a dogmatikus föltevéstől ebben a tárgyban sem Beöthy Akos, aki ugyan fölmenti Görgeit a hazaárulás vádjá alól, de elmarasztalta a legsúlyosabb kötelességmulasztásban mint Bazaine-t hazája s a katonai becsület ellen elkövetett bűnös mulasztások alapján. Szemére veti az őszinteség hiányát, a féktelen hírszomjat, a nagyzási hóborthoz hasonló Önbálványozást. Fogyatközázainak lélektani okául a pozitív elemek teljes hiányát állapította meg elméleti képességeiben és érzelmvilágában egyaránt. *A nagyszerű fogalomzavara események közepett*, hol annyian vértolulásban szenvedtek, az 1848-49-iki idők utolsó kritikusanak feje hideg maradt ugyan, de hibásan kevert érvei alapján még a tehetséget is elvitatja Görgeitől és szemközt állítja az ő osztrák szoldateszka politikai látókörét Kossuth államférfiúi lángeszével. Közlebb jártak az igazság megtapintásához, akik Görgei lelkében találkozó ellentétek, proteusz-hajlamok és az egyéniségét mozgató szövevényes motívumok fölbonntásával akartak hozzáférni a kérdéshez. Csakhogy itt is indulatok égtek, visszafordított valószínűtlenségek, az időtől le nem hűtött kortársak s egy bizonyos nehéz ügy fölkarolása iránt érzett kedvtelenség, valamint egy hosszú izgatás után a szenvedelmeknek a közvéleményben hátramaradt üledéke bonyolították a dolgot. Maga a vádlott sem tanúsított ügyességet a maga védelmében. Védőírásai teljességgel nélkülözik a hatást kereső alanyi mozzanatokat s látszólag keveset törődik az olvasónak megnyerésével. Az író egyéniségét csak a katona szakszerű, értekező szárazsága árulja el, mellyel hadjáratait magyarázza, a metsző, bár egészen neutrális élesség, mellyel a politikai

nézeteit vitatja; a kíméletlen, rövidszavú irónia, mely a velőtlen pátoszt szétszedi s az ellenfél sebezhető oldalát keresi. Nem szőracsuhában, jeremiádokat énekelve lép elő, hanem „hideg szívvel boncolja a halottat, a forradalom kóros tetemét, melynek ravatalán gyászolt a jövőjén kétségbeesett nemzet.” A hazafiság szek-tárusai ellen, akik kényelmesnek tartották saját fogyatkozásaikat is az ő számlájára írni (azt hitték, neki úgylis mindegy), csak néha történtek vakmerőnek látszó kísérletek. Gyulai, Péterfy Jenő, azután egy tekintélyes koronatanú, a vértanú Leiningen, aki halálával tette a pontot vallomására.

Azt hisszük, alkalmas helyen nyúlunk a Görgei-problémához, ha őt a forradalmi viszonyok kórisméje alapján a szabadságharc egyetlen forradalmi jellemének nyilvánítjuk. A fecsegő, nagyrészt a francia forradalom szónoklati arzenáljából kikölcsönzött és táblabíró bölcsességgel körülütöztelt hatásos, ámbár ártalmatlan frázisok világában ez a férfiú képviseli kezdettől fogva a vasenergiát, a tett-propagandát. Az egyszerű honvéd-őrnagy, aki a maga felelősségére végrehajtatja a legelső guilotine-ítéletet, egyszerre az első sorban foglal helyet. Már 1848 őszén, a pozsonyi táborban — úgymond — „tisztán éreztem a benső hivatást, hogy vaskézzel bele-nyúljak hazám sorsának kerekébe.” Ő az egyetlen, aki semmi ingadozást nem mutat, biztosan s kíméletlen elszántsággal cselekszik s csakhamar kezében a gyeplő. De ő az első, akire a legparányibb valóság jobban hat, mint a legékesebb szónoklat: akit nem kápráztatnak a népmilliók kaszái, aki megveti az operett-nemzetörököt, a Falstaff tábornokokat s aki szétrebbenti az illúziók aranyködét, amelytől az ország szeme elhomályosodott.

Nála a szó a tettnek csupán szurrogátuma. Emlékiratának második kötetében a diktátorság átvétele után egymás mellett közli a lemondott kormányzó s a maga kiáltványát a nemzethez. Kossuth a tizenkettedik órában is, ezúttal az oroszokkal való külön megegyezés reményével búcsúzik a nemzettől s megvárja Görgeitől s ezért Isten és a história előtt felelőssé teszi, hogy a hatalmat a legjobb tehetsége szerint „a haza státus-életének megmentésére fordítandja.” Görgei nyugodtan, kissé rezignáltán, de a helyzetnek illőbb, kevésebbé dagályos nyelven szólt a polgárokhoz. A kettő között való különbséget, mely két határozott egyéniség, pszichológiai vetülete volt, ő maga pompásan jellemzi. „Az én kiáltványom próza volt: a Kossuthé költészet. A közönség pedig, melyhez mind a ketten szóltunk, a kemény katona prózája iránt nem bírt fogékonysággal: ellenben a nagy agitátor költészetét mohón bevette. Ne kárhoztassuk e miatt a közönséget. Legföllebb azt lehet sajnálni, hogy az agitátor nem volt katona s a katona nem agitátor — és hogy ezért szükségképpen útjaiknak szét kellett válniok.” A mivel Görgei a szabadságharc bukásának egyik, a tárgyban gyökerező okát is érintette, ha az agitátor fogalmát az államférfiú, illetőleg a politikus értelmével helyettesítjük. A magyar ügy polgári vezéreiről nem a legjobb véleménnyel volt, az egy Csányi kivételével, kinek *magaviselete, kötői erkölcse és fenkölt jelleme* az első találkozásuk óta az ő szkeptikus nézeteire is tiszteletet parancsolt s később is a politikusokra szórt öldöklő gúnyolódásainak mintegy hangfogója volt. A debreceni flamingók ellen, akik a hadsereg fődézése mellett egyre-másra hozták a radikális határozatokat a megfelelő lőtávoból s akiknek

puffanó körmondataiba a hadseregnek kellett a tett magját elhelyeznie, ezeket a lesújtó szavakat szögezi: „Abban a véleményben vagyok, hogy a halált oly ügy szolgálatában, amely mellett polgártársainkat ezerszámra behajtottuk vagy vezettük a halálba, *szándékosan* nem kerülni, a legnagyobb tisztesség és becsület, amit e földön megadhatunk magunknak.” Kossuth biztatja a fel-dunai hadsereget az ellenállásra s a vezérhez küldött szózatok parancsaiban többször előáll azzal a fontoskodó kijelentéssel, hogy a kormány vele együtt Győr, Komárom, végül Buda romjai alá temetkezik. Ha ezen korszakból, semmi egyéb történelmi adat fönn nem maradt volna e kiáltványoknál — így csúszik ki a finom, nem minden keserőség nélkül való malícia a vezér ajkáról — az utókor zavarba jöhetne, hol keresse a Honvédelmi Bizottmány csontjait?

Végzetes baj, hogy Kossuth nem hadvezér, noha zszurnaliszta képzelete kifogyhatatlan volt a leleményes, ámbar kivihetetlen sztratégiai tervekben. De jó szeme sem volt a katonai tehetségek felkutatásában. Lengyelekkel kísérletezik. Magában is jóvátehetetlen hiba, akár a szabadságharc lélektanát vizsgáljuk, akár az európai beavatkozás ürügyének adottságát tekintjük. Micsoda önbizalommal verekedhetik jogaiért az a nemzet, amelyet kölcsönként s hűsz esztendővel előbbi forradalmak által fémjelzett katonai nagyságok vezetnek? És csakugyan olyan lelkes hadvezérek-e ezek a lengyelek? Mi legalább alig mernék megtámadni Görgei megállapítását, aki például az öreg Bemben a divatos forradalmár-katona fajtájából való kalandor lovagot látott. Pompás guerillatábornok, aki vakmerően, gyakran szerencsésen és mindig felelősség nélkül gázol keresztül-kasul az erdélyi

harctéren, de nem a döntő, nagy mezőnyök stratégiája (temesvári csata.) És Dembinszki, aki örökké szellemi vértolulásban szenvedett s hadastyán mivolta ellenére örökké füstölgő temperamentum volt. A kápolnai csata alatt elemi hibákon érette rajt magát s mégis Görgeiek ellen pattogott. „Állapota — úgymond sem a magát, sem a másokat nem kímélő bíráló — valóságos erkölcsi agóniája volt az olyan kérkedő embernek, aki hatalmas úszónak adta ki magát és most a vízbefulás halálfélelmében vergődik, minthogy a víz, amelybe behatolni merészkedett, egyszerre csak a torkáig ért.” A tiszai táborban az ellene támadt palotaforradalom a született magyar katona tiltakozása volt a Kossuthtól helytelenül pártfogolt jövevények ellen.

Ezekben a megjegyzésekben egy olyan szellemi autokrata nyilatkozik meg, aki egyéniségének vastartal-mával a forradalmi haderő quodlibet-jéből kitűnő fegyelmezetségü és megedzett, jóllehet élesen katonás szellemü sereget gyúrt a saját képére és hasonlatosságára. A feldunai hadsereget, hol a katonai rendben az állandó fix fegyelmi középpontot a vezér egyénisége adta meg, sohasem borzongatták köztársasági áramlatok, de a legfelsőbb hadúr székhelyét e katonai mechanizmusban cromvelli vagy napóleoni szellem sem pótolta. Görgei nem lett sem Cromvellje, sem Monkja a magyar forradalomnak. Az ő forradalmi természetében egy félúton kijegecesedett megállapodottság vehető észre, amit kétségtelenül az okozott, hogy politikai képességei nem tartottak egyensúlyt hadvezéri teljesítményeivel. A professzionátus katona ridegsége, szakértelme, gyulladástól ment szemszervezete egyúttal sok elfogultságnak, több igaztalan ítékezésnek és számtalan

nála fölösleges politikai megfontolásnak lett okozója. Emlékirataiból itt is, ott is józan megvillanások szöknek a szemünkbe, de a gondolatot nem követte tett. Látjuk, hogy az áprilisi köztársaság kinyilatkoztatása lidércnyomásként nehezedik minden gondolatára és minden elhatározására. Érti, hogy megdöbbentő politikai hiba történt, hogy ügyük, melyet a váci proklamációhoz szegezett hozzá, lesiklott a legitimitás alapjáról. Talán egy brumaire 18. segítene s egy katonai államcsínynel meg lehetne semmisíteni az 1848. alkotmány *belső ellenségeit*? A hadsereg egy része bizonyára követné, a másik talán ellene szegül, ami a nagy energiával megkovácsolt hadi fegyelem s hadsereg fölbomlását eredményezné. Tehát előbb az 1848-iki alkotmány *külső ellenségeit* kell letörni, lévén az egyetlen pont, amelyben az akkori magyar közvélemény összes politikai végletei találkoznak. Míg tétovázik s különböző föltevésekben bukdácsol, elérkezik a békepárthoz s ennek tagjaival Kossuth és Szemere ellen malom alatti politizálással, pártszervezéssel, nyers karakteréhez illetlen kis játékokkal fecséreli az időt. Az egész henye májusi idő, Buda visszavétele, a magyar seregek előnyomulásában beállott stagnáció tulajdonképpen visszahatása a hadi erőiben való ama helytelen, azonban kényszerű gazdálkodásnak, hogy az összes áprilisi ütközeteket ugyanazon katonai anyag teljesítette. S most még ennek a folyvást realitások közt mozgó értelemnek adataiból arra is rájövünk, hogy a támadás folytatását a municióhiány is lehetetlenné tette: azonkívül a hadi kellékek szállításában elkövetett visszaélések, késedelmezések, rossz irányítások. Az elveszített sztratégiai időért tehát nem, vagy *nem csak* Görgői felel. Az ő legnagyobb

tévedése és mulasztása a debreceni konspirálás volt. Ha szuronyokkal jött volna, hogy restaurálja az 1848. alkotmányt s a főhatalmat erőszakkal veszi a kezébe (a mivel váltig gyanúsították), az ő eredményeitől megalomániába esett túlzók és forradalmi dilettánsok meghunyászkodása és legitimációja fogadja. Elkövette *egyszer*, de kijavíthatatlanul azt a hibát, amit a római Pompejus sorozatosan. Holott Ciceró híres mentegetőzését így alkalmazhatja vala: . . . servavi legem et iuro, quod servaverim rem publicam. De hát Haynau már a nyugati határokon állt a vereségeit kipihent s újjászervezett osztrák armádiával. S így Magyarország alkotmányos igazainak védői számára az oroszok benyomulása után — úgymond Görgei — már csak egyetlen kérdés maradt megoldandó: „A kétségbeesésnek az a kérdése tudniillik, mint lehessen még végső vonaglásunk görcsös erőmegfeszítésével a halálos ellenséget a legérzékenyebb oldalon eltalálni?”

Bárminő elfogódással veszünk részt a nemzet maesztózus fájdalmában s bármily magasra becsüljük a Kosuth-kultusz történeti fontosságát, a világosi fegyverletétel miatt sem szabad az egykori diktátor nevét a bitófára szögezni. Azt hisszük, hogy a világosi ügyet még tüzetesen meg kell vizsgálnunk: egymás mellé állítva a sztratégiai helyzetben, az általános nemzeti lehangoltságban, az ellenséges haderők lesújtó fölényében és a többi méltatást igénylő körülményekben rejlő adatokat. De ki merné tagadni, hogy a fegyverletétel aktusát nem csekély diplomáciai érzékkel s egy szerencsétlen nemzet méltóságát kifejező előkelő gesztussal intézte el az a férfiú, akire egy napig bízta kevés hatalmát, de még le nem tiport önértetét? Ő végezte

el, hogy a nemzeti ügy fönséggel bukott s ez is valami. Számított rá, hogy az orosz fegyverek előtt való meghódolás éket ver a szent szövetség e két hatalma közé. Azt a tisztességet, a legnagyobbat, amit a katona nyújthat ellenfelének, az ő ítélete szerint az osztrákok abban a pillanatban elveszítették, mikor a tavaszi hadáraitokban letört bátorságuk többé nem a tulajdon erejükbe vetett önbizalmon, hanem már csakis a cár segítségébe vetett reményben bírt újra fölépülni. E tisztesség kiszolgáltatására a nemzet katonai képességeinek nevében egyedül ő volt hivatott, mert Görgei Artúr a szabadságharcnak nemcsak katonai fővezére, hanem a honvéderő szervezője, Carnotja is volt.

Nézetünk szerint az ő nagyságának mérlege az a rettenetes téli visszavonulás, amelynek tartama alatt a nemzetőrökből, szabadcsapatokból és a régi seregekből összeverődött honvédtáborból egy szinte gépies, keménykötésű, tűzben kipróbált nemzeti hadsereget alakított s a mellett olyan mozdulatokat hajtott végre, melyek becsületére válnának a hadtörténelem legnagyobb alakjainak. Kossuth azt hitte, hogy a vezér is oly hatásokat válthat ki a csatatéren küzdő csapatjaiból az ellenséggel szemben, mint a milyen delejes erővel bánt ő a parlamenttel. Ő a képzelem országában — írja Péterfy Jenő, — mindig a népek millióinak élén járt, azt hitte, a seregben is nem a sztratégia dönt, hanem a forradalmi illuzórius kétszerkettő, mely hazakívánczó nemzetőröket egyszerre oroszlaná sokszoroz s a paraszt kaszájából tüzesőt bocsát a megriadt ellenségre. Kossuth buzdításaira azt feleli a vezér, hogy annak a seregnek, mellyel az ember támadólag működni akar, elsősorban manőverképesnek kell lennie, vagyis véghez

tudja vinni a megparancsolt mozdulatokat a kitűzött időben és a szomszédos osztagokkal összehangzóan. El kell bocsátani a kombattánsokat, a paprikajancsi katonákat, a gyámoltalan önkéntes zászlóaljkat s ha ily kitisztulás által „gyöngíttetik is seregem, de morális tekintetben erősödik”. Kossuth exaltait kívánságai nem teljesülhetnek, a nép nem bizonyul oly mindenhatónak és oly odaadónak, a lassan idomuló és izmosodó honvédsereg kénytelen föladni a túlnyomó erő ellen az első, második, harmadik harc vonalat s már az egész forradalmat a tragikomédiába fulladás fenyegette. Görgői decembertől februárius végéig óriási munkát végez, ereje olykor roskadozik. Szélaknánál megfutamodnak zászlóaljai, maga is személyes harcba elegyedve, a halált keresi, de nem az erkölcsi lelkesedés tetőpontján, hanem „a testi kimerültség mélységében”. De azután az ellenségnek sietve kihasznált otromba hibái és a maga páratlan erélye keresztülsegítik a válságon s február végén már egy kikészített magyar hadsereget, melynek ügyéhez önbizalma és szakértő tisztikara van, vezet Dembinszki fővezérsége alá. Balul ítél, aki az ország erőfeszítéséért egyedül Kossuthot magasztalja, mert a nagy agitátor tevékenységének katonai eredményeit mégis Görgői hozta létre. A szabadságharc sikereiben mindkettőjüket egyenlő osztályrész illeti meg. Kossuth túlnyomóan politikai, Görgői egyoldalúan katonai szempontoknak hódolt, de 1849. áprilisában Görgői külön volt katonának, mint Kossuth államférfiúnak. Debrecenben sohasem kellett volna elfeledni Görgőinek azt az igazságát, hogy 1848-ban Magyarországon csakis monarchikus alapon volt lehetséges fölkelést indítani, mert kizárólag ennek a körülménynek lehetett tulajdonítani

rendes hadseregnek, a későbbi diadalok eme legfőbb elemének közreműködését.

A szabadságharc két vezére pályafutásának legfőbb tanúsága pedig az, hogy csak azok a forradalmak végződtek szerencsésen, a melyeknek vezetőiben a katonai és politikai képességek összeolvadtak.

ZICHY NÁNDOR ÉS A KONZERVATÍV POLITIKA

Akarva, nem akarva a történeti világ szemléletében mindenekelőtt a legmagasabb csúcsok vonják magukra figyelmünket. A temető sorában is első pillanatra a magas síremlékeket pillantjuk meg s tekintetünk hamar ráesik ezeknek lendületes panegirizisbe ültetett felirataira. Csak a helyes történeti csoportosítás munkája teszi lehetővé, hogy a néhány évtizedes távolságból láthassuk egy korszak összes nagy körvonalait és valamennyi érdekes, nagy és eredeti alakját. Aki napjaink eseményeiből arra vállalkoznék, hogy megrajzolja a fejlődés diagrammáját, kétségkívül azt észlelné, hogy a hullámvonal bizonyos konzervatív erők szorítása alatt a magyar társadalomban részben a pozitív, mondjuk keresztény világfelfogás sarkai felé van irányítva. A kilencvenes évek szabadelvűsége ma egészen más fogalmi jelentőséggel bír; a név itt is túlélte a jelentést. A történeti nagy lökések rejtelmes ereje dolgozott, szinte észrevétlenül s nem egészen húsz esztendővel az egyházpolitikai küzdelmek után a tüzes liberális falanx helyén egy nagy, nem kevésbé harcias konzervatív ellenzék áll, csodás tempóban szaporodó szociális szövetségeivel. A két ellenfél epikai harcainak mostani helyzete azt mu-

tatja, hogy az Irányi Dánieléknek szinte a radikalizmus-sal kacérkodó szabadelvűsége eltűnt, a katasztrófa minden robaja nélkül. A régi velencei campanile is abban roskadt össze, hogy a toronyőrnek szűk volt az ő földszintes szállása s mind többet vájt ki falaiból. Az egykori történeti liberalizmus híveit, kik túléltek a XIX. század uralkodó eszméjét, egy kis töredékben ott látjuk a radikális tábor veterán tartalékosai gyanánt. Ok a múlt közvetítői és átszarmaztatói e politikai képrombolókhöz, ők a fékezői a hagyományregető, transzcendentális kicsapongásoknak s a társadalmi forradalom első hebegéseinek. Ám a történelmi liberalizmus iskolájának azok az ódon hívei, akiknek politikai egyénisége a szabadelvű princípium összetett állományának elemeire bomlása alkalmával mind élesebb konzervatív színt öltött, csakhamar azt vették észre, hogy a viszonyok sodra noha kerülő utakon, ugyanazon állomás felé tereli őket, ahol Zichy Nándor és *fekete hadserege* állt résen a keresztény és konzervatív érdekek védelmére, íme előttünk áll az ő alakjának monumentalitása. A magyar katolicizmus patriarchájának történeti munkája, amelynek eredményeivel kénytelen számolni ellenfél és jóbarát, ebből a szempontból rászorul az értékelésre, valamint arra, hogy kijelöljük helyét korunk reprezentánsai között. Tesszük ezt nem az érdekelt hírlapírói stílus melegségi fokával, de nem is borzongunk követni őt politikai irányelveinek vágányain. Érezzük ennek az igazságszolgáltatási kísérletnek elénk tornyosuló nehézségeit. Hiszen becslésünk valamely jellemről mindig sokat függ attól, mint hat ez a jellem érdekeinkre és szenvedélyeinkre. S bizonyára nehéz eltalálni az igazság súlypontját az olyan szereplő megítélésénél, kinek energiája

míg egyfelől egy hű és nagysága előtt hódoló csapatot mozgósított, másrészt egy heves negáció szenvedelmait kavarta fel. A kérdést illetőleg abból a pontból indulunk ki, ahol hívei és ellenfelei találkoznak. Vagy ki merné illetni méltatlan kézzel Zichy Nándor meggyőződésének morális tisztaságát? Ki merné elvitatni, hogy emberi lénye oly acélveretű energiákból van öntve, amelyeknek megnyilatkozásánál mindenkire egyaránt rásugárzik az a vélelem: hogy numen adest, itt a lélek van jelen? Hozzászoktunk, hogy a magyar életben a legörökebb, legállandóbb szenvedély is olyan, mint bizonyos villamos áramok: folytonos kigyulások és elalvások sorozata. Zichy Nándor életpályája az örökmécs világához hasonló, mely a templom boltívei alatt egyenlő intenzitással fényeskedik a maga szerény világításával a nap reggelén és alkonyán. Katholikus hitének fénye s a tiszta céltudatosság méltóságos nyugalma vonul végig életén. Keresztény világnézetének uniformisában s a dogmák bámulatos rendszere által körülhatárolt, tehát szabatos fogalmakkal jelenik meg ifjúkorában s oly tisztán látja a maga igazságát serdült éveiben is, hogy semmi árnyékot nem vett észre a valóság és saját szelleme közt. A világfelfogásnak ez a fegyelmezettsége és lelki összeszedettsége katolikus nevelésének volt a gyümölcse, amely csaknem minden téren fölment olyan lelki meghasonlástól, amelybe a világnézet egységének hiánya dönti a válságba jutott embert. Aki képes elhelyezkedni a harmóniát ígérő s minden hangulat részére megértő életfilozófia keretei közé, sohasem bomlik fel életének belső összhangja s összes képességei zavartalan koncentrációban érvényesülhetnek. Zichy Nándor oly gyermeki képzelőtehetséggel volt felruházva, amely-

ben — mialatt a gondolat még alszik — a benyomások cseppenként lerakódnak, mint éjjel a harmat. S mihelyt a világossággal elérkezik az ébredés órája, ezek a gyémántok a legelső napsugártól csillogni kezdenek. Látókörének körülkerített és a dogmák által nem annyira összeszorított, mint inkább tisztázott mezején működik ifjúkorában és vénségében, nem alkuszik és nem alkalmazkodik. Nincsen sok szempontja a közéleti dolgok elbírálásánál, de az az egy, amelyet hitvallása tulajdonává tett, valóban archimedesi pont, ahonnan kiforgatta sarkaiból az egész magyar világot. E hatalmas, nyugodt, bár a szó tisztos értelmében vett korlátolt és felsőbbrendű akarata, mely sikereiben és kudarcaiban sohasem veszítette el rugalmasságát, sokkal többet ért el és sokkal delejesebb hatást gyakorolt, mint az olyan lendületesebb, ámbar állhatatlanabb szellem, mely nem támaszkodott olyan mély, mondjuk vallásos elvekre, mint ő. De pozitív s mindig erősen hangsúlyozott hite adta azt a készséget, hogy egy kereszties lovag fanatizmusával és szinte mennyei lelki békéjével vívhatta meg legádázabb küzdelmeit is. Miként Szent Elmo, kinek legendájában olvassuk, hogy mikor beborult az égbolt, a villám cikázott és a vihar tombolt, ahol Szent Elmo prédikált, ott a mennyboltozat tiszta és csöndes maradt, a falevél sem zördült.

A keresztény restauráció az ő auspiciuma alatt indult meg s az egyházpolitikai törvények szentesítése után nagyon sokan azt gondolták, hogy az egyház félelem és gáncs nélküli lovagja don quijotei harcot kezdett a század szelleme ellen. Csakugyan sok érv szólt Zichy vállalkozása ellen. A küzdelemtől eleinte fázó püspöki kar, mely a pax jegyében kész volt fátyolt vetni a törté-

tekre, a katolikus egyház hajdan állam vallási jellegéből következő fogalomzavar s az autonómiai közvélemény hiánya, azonkívül az a körülmény, hogy a közszellem akkor nagy erőfeszítést pihent ki, talán hogy erőt gyűjtson a közjogi harcokra. Zichy saját nyilatkozata szerint az evangélium politikáját akarta belevinni a magyar közéletbe, amelyből az alaphang gyanánt kicsendülő liberális felfogás nagyon könnyen hajlandó volt ultramontánussá bélyegezni azt a férfiút, aki politikai egyénisége szerint Sennyey antik, a népszerűséget különben sem sokra becsülő iskolájának növendéke volt. Másrészt azonban aki a dolgok mélyébe látott, joggal föltehetette, hogy az *evangéliumi politika*, illetve a védekező egyházi eszme prófétájának kiáltó szava nem fog visszhang nélkül szétszóródni a pusztában.

A fizikában az az erő, amellyel egy princípium működik, gyakran növekszik az ellentétes erőnek visszanyomása által, s ez áll a politikában is. A szabadelvűség fogalmát, amely kiegyenlítődése a konzerváló és a változtatásra törekvő történetfilozófiai elemeknek, nagy egyházpolitikai sikerei után mindinkább részekre bontják a benne felcsomózott gazdasági és ideológiai ellentétek. Emellett azt is látjuk, hogy a nagy keresztény visszahatás egy általános világáramlat kongruens jelensége volt. Nem a múlt század első időszakában virágozó német romantikus irodalomra, Görresre, Novalisra és körére gondolunk, mely a középkort a költészet csecsebecsével aggatta körül s amelynek képviselőit az irányvesztett művészi lelkesedés tette inkább konzervatívvá. A magyar kereszténység renaissance-a semmiben sem hasonlít O'Connel vértelen forradalmához, amely ír és nemzetiségi, sem Montalembert royalista és előkelő

szalonkereszténységéhez, sőt még a spanyol karlistáknak a mór küzdelmekre emlékeztető véres lázadásához sem. Magyarország harcos kereszténysége, szövetkezeti mozgalmaival és kimondottan katolikus keresztény néppártjával, a Windhorst-féle, s nem is romantikus képzelgésekben tévelygő, hanem erősen hangsúlyozott népies és szociális alapokra mélyített új német katolikus centrumának fiatalabb testvére, amelyet nem kevésbé szenvedelmes kultúrharccal hozott világra. Nem riad vissza demokráciába való felolvadástól, sőt a szociális levegő egyenesen életföltétele. XIII. Leónak legnagyobb politikai rögtönzése volt, hogy kitérte a katolikus egyház középkori dómjainak ablakait s megfosztva hűbéri dekorációjától, megengedte, hogy az ősi sottoportico-kat fölfressze a modern szociális fejlődés légárama. A német katolikusság kiváltságos helyzete ennek a programnak felismerésében és megvalósításán nyugszik. A magyar keresztény politika annyiban volt összetettebb valami, hogy történeti iránya — talán államvallási jellegéből folyólag — összeesett a magyar aulikus törekvéseivel, amely a magyarnak épp oly súlyos megterhelése volt, mint a németeknek az, hogy joggal megvádolhatták régi guelf-reminiscenciákkal és bizonyos visszatartott ultramontanus célszavakkal.

Zichy Nándor föllépésében a történelem arra helyez súlyt, hogy a konzervatív és keresztény politikát ugyanazon mederbe terelte nálunk, mind Windhorst a németét. Innen van, hogy politikai egyénisége közelebbi rokonságban áll a német katolikusok polgári vezérével, mint a franciáknak a Saint-Germain-negyedből származó keresztény politikusaival, akik Montalemberttől De Mun-ig egyúttal a legitimitás s a Bourbon-királyság buzgó minisztránjai

is voltak. A német katolicizmus mély népies rétegeket mozgósíthatott, míg a franciáknál inkább divat és politikai tüntetés jellegével bírt a harmadik köztársaság ellen. Montalembert jól feszítette ívét, de mint Vergilius Aecese, a csillagokra célzott, s ennél fogva, habár az erő és ügyesség nem is hiányoztak, a lövés hasztalan volt. Nyilvának útját vakító fénycsóva követte ugyan, de találni nem talált semmit. Windhorst ellenben oly célra szögezte szemeit, mely a földön nyíllövésnyire feküdt s a közepébe is talált. Montalembert és a franciák katolicizmusa szavakon kezdődött és szavakon végződött, igaz, nemes szavak, aminőket várni lehetett a legszebb emberi elmék egyikétől, aki korlátlan ura volt a legszebb emberi nyelvnek.

Windhorsté észleteken, az élet mindennapi és pozitív tényeinek vizsgálatán kezdődött s eredményekkel végződött. A francia katolicizmus azon egyszerre finom és lelkesülő, szenvedélyes és okoskodó szellemek országa, melyet Corneille hőseinek pompás ruharedőnyei alatt ismét feltalálunk. A németek katolicizmusa kőszéntűz és nem szalmaláng, mint a Rajnán túl. A kultúrharc robbanása jóval nehezebben ment végbe, mint a franciáknál és nálunk, ahol minden drámai és pillanatnyi. A német katolikusok politikája a fekete-kék blokk, egyszóval a megegyezések és nem a tabula rasa-k politikája, amely az ország belsejében nem tervez Vendée-lázadásokat a Habsburgok római szent császársága érdekében, mint tette azt a francia, a Bourbonok fehér liliumáért. A tanulság a magyar keresztény politikára nézve kézenfekvő. Nem szabad a vallási érzést semlegesíteni azzal az adott politikai felekezettel, amely hagyományainál fogva sohasem lesz népszerű Magyarországon. Zichy

Nándor pályája kezdetén sem tartozott az aulikus *fontolva haladókhöz*, hanem azt az elvet hirdette, hogy a konzervativizmusnak éppenséggel nem szükséges aulikussá lennie. Egyszerre csinált keresztény és magyar politikát, amelyben az, ami előttünk meghaladottnak vagy merevnek tetszik, nem politikája keresztény színezetének, hanem a konzervatív eszmékkel való telítettségének volt a következése. A Sennyey pártjának felbomlása után visszavonult a főrendiházba s Cziráky János gróffal együtt vasenergiával dolgozott Tisza Kálmánnak zsidó-keresztény házassági törvényjavaslata ellen. Az egyházpolitikai harcok idején már a hajlottkorú, de még mindig eleven és szívós Zichy Nándor szelleme volt az a központi áramtelep, amely ezer és ezer konduktoron át villamos erővel töltötte meg a már kihűlt és közönyös katholicizmust. A mi szemünkben az a legrokonszenvesebb teljesítménye, hogy pártját, amelyet német mintára alapított s amelyért anyagilag úgyszólván kimerítette magát, a válság percében határozottan nemzeti, sőt radikálisan nemzeti irányba vezette s az utolsó nemzeti küzdelemben épp oly hajthatatlan magyarnak mutatta magát, mint a hatvanas években, mikor rangját és nemességét is elvesztette. Az újabbkori magyar történelemnek egyik legérdekesebb epizódja az a vallomástétel, amely a *feudális* és *reakciós* Zichy Nándor magyarsága mellett annak a Jókainak ajkáról hangzott el, kit egy egész világ választott el tőle. Bizonyos, hogy a magyar konzervatív politikának lélektanát még nem fejtette meg a történetírás, amely nagyon könnyen kapható volt, hogy az ő törekvéseit ama liberális iskola szemüvegén át ítélje meg, amellyel a konzervatív politikusok harcban állottak.

Aki a katolikus hadállás mai helyzetéből következ-

tetne Zichy Nándor működésére, két szembetűnő tényt szögezhet le. Az egyik az, hogy külső sikerekben csak lassan tudta előbbre vinni pártját, amely sohasem lett az összes katolikusság képvisellete, hanem annak, mintegy folyvást lesben, illetőleg résen álló előőrse. A másik tény pedig az ő nimbuszának rohamos növekedése a katolikus nép előtt. Az emberek megemlékezése és egy kivételes lélek előtt való hódolata — úgymond Renan — csak észrevehetetlen vonal kaja annak a barátjának, amelyet létünk a végtelen ölen szánt. Zichy Nándor népszerűsége inkább mély, mintsem kiterjedt, nem hajtott széles lombkoronát, de gyökereit a legalsó rétegekig leeresztette. Az a magyar kisgazda, aki az estéli Urangyala elmondása után külön imádságba foglalja az ő nevét valahol egy Dorozsma-melléki tanyán, bizonyára ugyanazon belső és szent meghatottsággal gondol erre a nagy úrra, erre a történeti nevű mágnásra, mint O'Connelre az Ő ír parasztja, aki misealapítványokat tett a nagy izgató emlékére és akinek ajkán az ő neve nemzeti és vallási szimbólummá finomult. Mit kellett dolgoznia és származásának előkelő ormáról hány lépcsőfokkal kellett leszállnia ennek a főúri aggastyánnak, míg kastélyától eljutott a népkunyhóig! Mégis azt hisszük, hogy nem az ellenzéki politika szélesre taposott országútján ért idáig, hanem a szociális és közművelődési munkásság igénytelen és járatlan, keskeny és elhagyatott mellék-ösvényein. A katolikus szervezkedés ezen a téren szintén az ő útmutatása szerint zsendült föl s ma ott vagyunk, hogy az egész országot behálózó, a nagy földműves tömegeket és a középosztály egy részét, valamint a felső társadalmi rend számos tagját összefűző, kinek-kinek szociális és kulturális tevékenységét levezető intéz-

mények dolgában csak a szociáldemokraták munkás-egyesületeit lehet hozzá mérni. S az agg vezér, aki pályafutásának végső görbületéről visszapillantást vet a munkára, amelyet elvégzett, a táborra, amelyet az ő nevével ujjoncoztak, a megharcolt harcra, amelyben hadat viselt egyháza ellenségeivel, a leveretésekből és sikerekből bővelkedő csatákra, hol sebeket kapott és adott, bizonyára a lelki harmónia szilárd öntudatával, de talán szorongó aggodalmak közepette tér nyugovóra. A pásztor elhagyja a nyáját, amelynek a jövőben lehetnek erősebb karú, félelmetesebb őrizői, de éberebb, önzetlenebb, emelkedettebb gondolkozású, apostolibb aligha.

Korunk nemzedéke egyrészenek uralkodó planétája valóban a *signum crucis*, amely köré, egyre nagyobb rajokban érkeznek a zarándokok tömegei. Ámde hangoz, nyüzsgő élet vagy odaát a másik táborban is, amely egy más világból való, tele romboló tendenciákkal és jószándékkal is, hogy a régi társadalmi épület köveiből egy újat, más berendezésűt, modernebb ízlésűt teremtsen. Világnézetek, sőt világok harca lesz ez, ha a két hadsereg egymásra roppan. S ekkor az eldöntés órájában hiányozni fog az egyik tábor vezérkarának főnöke, aki méltán azt is elmondhatja magáról Görresszel: „Egy szerencsém volt legalább. Az, hogy életemet egyetlen rossz tettel sem mocskoltam be.”

TARTALOM

Apponyi	3
Andrássy.....	19
Grünwald Béla	31
Szilágyi Dezső	41
Az idősebb Andrássy.....	53
Beöthy Ákos	67
Kállay	79
Ugron és Kaas.....	93
Tisza Kálmán.....	103
Kossuth, a publicista	113
Görgei	123
Zichy Nándor és a konzervatív politika	137